VINKO ANTIĆ

TURISTIČKI RAZVOJ OTOKA KRKA, RABA I PAGA

U drugoj polovini XIX. stoljeća sve se više proučava morski zrak i kupanje u moru i njihovo djelovanje na liječenje nekih bolesti i u našoj zemlji. U stranom svijetu takvo proučavanje opsežnije je već u prvoj polovini toga stoljeća, što potvrđuje i literatura izašla tada o tome. Njome se koriste i naši liječnici. U Rijeci je, na primjer, godine 1858. dr. Antonio Felice Giacich izdao popularnu knjižicu o kupanju u moru na talijanskom jeziku pod naslovom »Cenni popolari su i bagni di mare«, dajući u njoj »le principali idee e norme per i bagni naturali di mare«.[1] A Riječanin Ivan Dežman, književnik i po zvanju liječnik, preporučuje u jednoj od svojih »zdravoslovnih razpravica« također kupanje u moru, jer ima više prednosti nego kupanje u vodi.[2] Bakarski liječnik Bogoslav Trnski izdao je 1885. godine u Zagrebu popularnu knjižicu »O morskom zraku i morskih kupeljih«, koja je iduće godine objavljena u Rijeci na njemačkom jeziku pod naslovom »Über Seeluft und Seebäder«. Sedam godina kasnije (1893) objavio je kraljevički liječnik Franz Grodecki slično djelce na njemačkom jeziku, a naslov mu je »Porto-re (Kraljevica). Seebad und klimatische Station. Betrachtungen über die See, Seeluft und Seebäder«. Štampano je u Sušaku. Iduće godine (1894) javljaju se još dvojica primorskih liječnika svojim radovima o ljekovitosti morskoga zraka i mora. To su riječki liječnik Karlo Otto, Riječanin,[3] i crikvenički liječnik Franz Hasper. Prvi je štampao

[1] Antonio Felice Giacich, Cenni popolari su i bagni di mare, Fiume 1858, str. 34.

[2] Ivan Dežman, U horu kupanja, Vienac, I/1869, str. 367.

[3] Dr. Karlo Otto rodio se 27. VII. 1865. U Rijeci je završio 8 razreda gimnazije od škol. god. 1875/6 do 1882/3. U izvještajima riječke gimnazije zapisan je kao Dragutin. Ispit zrelosti položio je u srpnju 1883., a s njim još četvorica Riječana. Već se tada opredijelio za studij medicine. Promoviran je u Beču 1889. Kao liječnik služio je od 1891. u ratnoj mornarici, a od 1892. do 1894. u riječkoj bolnici. God. 1895. imenovan je liječnikom Lučke oblasti, a 1897. je postao docent higijene u nautičkoj akademiji u Rijeci. Kao liječnik bavio se specijalno urologijom. Osim spomenute knji-

u Rijeci na hrvatskom jeziku knjižicu »Fiziološko i terapeutičko utjecanje morskoga zraka na naš organizam s osobitim osvrtom na naše Primorje«, a drugi u Budimpešti na njemačkom jeziku djelce o Crikvenici »Crikvenica Seebad und klimatischer Kurort«.

U uvodu svoje knjižice Bogoslav Trnski veli, da su u novije vrijeme prvi bili Francuzi, koji su »obratili ... pozornost na morske kupelji i morski zrak kao moćan therapeutički agens«, a za njima Englezi, pa su otuda i nastale »kupelji« na moru u Francuskoj, Engleskoj, Italiji i Njemačkoj.[4] Ta knjižica Bogoslava Trnskoga poznata je i Miti Petroviću,[5] koji je posjetio Hrvatsko Primorje i u novosadskom »Javoru« objavio svoje »Putositnice«, a zasebno ih štampao pod naslovom »Slike iz Hrvatskog Primorja« kao »kažiput za putovanja u Primorje zdravima i bolesnima« u Novom Sadu 1888. godine. Petrović i sam kaže, da liječnici u novije vrijeme preporučuju »kupanje u moru i prebivanje u morskom zraku kao važno sredstvo za lečenje mnogih bolesti«,[6] a onda navodi ono, što piše sam Trnski, taj »vrsni primorski doktor«. Riječanin Karlo Otto ide dalje u prošlost, da pokaže kako je iskorišćivano liječenje morskim zrakom, pa veli ovo:

»O ljekovitosti morskoga zraka bili su i naši stari uvjereni. Već je *Aristotel* dobro znao, da oni, koji provode veći dio svoga života na moru, bolje izgledaju od onih, koji nastavaju u predjelima, koji se nahode u blizini močvara i baruština, a misli, da to ima svoj razlog u blagoj temperaturi i neprestanoj promahi. Celzo u Rimu neizmjerno preporučivaše u prsnim bolestima morski zrak, putovanja po moru, stanovanje kraj obale. *Ciceron* je u svojoj 28. godini obolio od plućne bolesti, a liječnici mu preporučiše morsko putovanje, te kad se zdrav zdravcat povratio s Cipra u Rim, uzveliča more veljim slavospjevom ... *Aretej* i *Paracelzo* vatreno promiču liječenje morskim zrakom«.[7]

žice objavio je još ove dvije radnje: Die Behandlung der Uretritis gonoroica nach dem Jamt'schen Verfahren. Wien. Klin. Wochenschrift. N. 12. 1898. i Predusretne mjere proti unosa kuge pomorskim prometom, 1898. – Bio je član Zbora liječnika od 23. XII. 1901., a iz članstva je istupio 1. I. 1938. – Podatke o ovom liječniku, prema vlastoručno pisanom osobniku u Zboru liječnika, poslao mi je dr. Vladimir Čepulić, za što mu zahvaljujem. Podaci o školovanju u Rijeci uzeti su iz Izvještaja riječke hrvatske gimnazije.

[4] Bogoslav Trnski, O morskom zraku i morskih kupeljih, Zagreb 1885, str. 3.

[5] Mita Petrović (1848. u Pančevu – 1891. u Budimpešti), profesor, naučni i književni radnik. Poslije studija postao profesor prirodnih nauka i matematike u srpskoj učiteljskoj školi u Somboru i tu službovao do smrti. Pratio je svoju struku, pisao članke u naše i strane časopise i dao više stručnih radova. Naročito je radio na popularizaciji nauke. Njegovi udžbenici dugo su se upotrebljavali u srednjim školama Vojvodine, zatim u Bosni i Srbiji. Pisao je i pedagoške članke. Bavio se beletristikom, pišući i putopise. (V. Petrović, Narodna enciklopedija. III. Zagreb 1928. str. 448). Njegov putopis »Slike iz Hrvatskog Primorja« ima ova poglavlja: I. Put na more, II. Na Reci, III. Trsat i Opatija, IV. U Bakarskom zalivu, V. Da se upoznamo sa Bakranima, VI. U Bakru ni živeti ni umreti, VII. Lov na tune, VIII. Na Grobničkom polju, IX. Kod jezuita, X. U Pančićevoj domovini, XI. Senj na kamenu, XII. Kupanje u moru.

[6] M. Petrović, n. d. str. 4.

[7] Karlo Otto. n. d., str. 1.

Pored spomenutih i drugi su poznavali ljekovitost morskoga zraka, pa ih spominje Grodecki u svojoj knjižici o Kraljevici. To su Hipokrat, Diogen, Platon, Plinije, Seneka i Tacit.[8] Hipokrat je izrično tvrdio, da su primorska mjesta zdrava (loca ad mare sana sunt), ali je njegove tvrdnje tek kasnije dokazala moderna higijena.[9]

Nije se, međutim, ostalo samo kod toga, da se piše o važnosti morskoga zraka i kupanja u moru, nego se i kod nas već onda poradilo na osnivanju kupališta, na podizanju i izgradnji naših primorskih mjesta u lječilišta, i to prvo na obali Istre, zatim u Hrvatskom Primorju i na otocima Lošinju, Krku i Rabu, pa i drugdje na našem Jadranu. A kada je riječ o turističkom razvitku otoka Krka i Raba, a kasnije i Paga, potrebno je ujedno ukazati na ona prva nastojanja i na prve uspjehe u izgradnji sjevernog dijela istočnog Jadrana u turističko područje.

Oni su prvo postignuti u Opatiji. U to malo istarsko mjestance ispod Učke sa nekoliko kućica u bogatom zelenilu, u kome je riječki patricij Iginio Scarpa podigao 1844. godine prvu vilu i time stvorio izletište za Riječane, dolaze ljudi na kupanje već 70-ih godina prošloga stoljeća. Stvoriti pak od Opatije veliko lječilište i kupalište nastojao je tih godina naš liječnik Đuro Matija Šporer (1794–1884), poznat inače u našoj književnoj historiji kao prvi, koji je već godine 1817.–1818. pokušao izdavati hrvatske novine »Oglasnik ilirski«, a u Karlovcu uspio izdati 1823. »Almanah ilirski«. Šporer je napisao i nekoliko djela slabe književne vrijednosti. Kao liječnik službovao je u Bakru, Splitu, Rijeci i Ljubljani. Kad je 1851. godine umirovljen, nastanio se u Rijeci, ondje ostao i djelovao i kao liječnik i kao kulturni radnik do svoje smrti (1. VIII. 1884).[10] I prije svoga umirovljenja, čak i za vrijeme medicinskih studija, Šporer je pokazivao interes za kupališta. O tome kaže Fran Ilešić u svojoj studiji o Šporeru:

»Kupališta ga interesirahu već rano. Kad je kao đak medicine na putu iz Beča u Italiju došao u Gastein, žalio je, što se u njegovoj domovini nitko ne brine, da se upotrebi bar priroda, t. j. toplice, na pr. Topusko, Lipik, Mehadija u Banatu i t. d., koje su same po sebi odlične, a rijetko ih posjeti koji Bečanin ili Gračanin, jer im je uprava loša. Njegove vlastite bolesti, a i njegov liječnički nazor o znatnosti morskih kupališta, napose za skrofulozne, nametahu mu sve to više misao o kupalištu uz Jadransko more. Tom mišlju bavljaše se sasvim realno u drugoj polovici svoga života, kad je i on sam živio na Jadranu, te ga treba vrstati među pokretače današnje Opatije, gdje je onda stajala (poslije god. 1844.) jedna jedina vila, »Villa Angiolina«, koju je sagradio neki riječki patricij.«[11]

[8] F. Grodecki, Porto-re (Kraljevica), Sušak 1893, str. 19.

[9] Rafo Ferri, More kao izvor zdravlja, Split 1928, str. 3.

[10] O Šporeru i njegovu radu vidi pobliže u studiji Frana Ilešića, Djuro Matija Šporer, Rad 218, Zagreb 1918. O Šporeru u Rijeci Vinko Antić, Rijeka u hrvatskoj književnosti XIX. i početkom XX. stoljeća, Matičin zbornik »Rijeka«, Zagreb 1954, str. 492 i 500.

[11] F. Ilešić, n. d. str. 181–182. – O I. Scarpi u Opatiji vidi Branko Kojić, Razvitak turizma na otoku Lošinju, Anali JI, I, Zagreb 1896, str. 209.

Sada, za vrijeme drugog boravka u Rijeci od 1851. godine do smrti (1884), dakle za pune 33 godine, Šporerova nastojanja za izgradnju Opatije kao lječilišta poprimaju određene poduhvate. U siječnju 1871. godine iznio je program za osnutak morskog balneološkog instituta protiv skrofuloze u Rijeci, napisavši u tu svrhu i poseban spis. Na tome su s njim surađivali liječnici Littrov, Cicuta i Giacich, čije je popularno djelce o kupanju u moru već spomenuto. U vezi izgradnje Opatije za zimsko boravište i lječilište Šporer se dopisivao 1876. godine s bečkim liječnikom Leopoldom Schrötterom, a početkom veljače 1877. godine objavljen je čak i poziv za pristup u dioničko društvo, koje će Opatiju izgraditi kao lječilište. Čak je Šporer 11. svibnja 1879. godine poslao ministarstvu u Beč posebnu molbu za podizanje Opatije kao lječilišta i za osnutak balneološkog instituta sada u samoj Opatiji. Ovoj je molbi priložio program i statute. Iste godine piše Šporer, kako navodi Ilešić, »da ga opatijsko poduzeće uznemiruje već 20 godina«.[12]

Svoja nastojanja Šporer, doduše, nije uspio ostvariti, ali je pridonio, da su drugi mogli brže privesti u djelo zamisao o Opatiji kao lječilištu i kupalištu. Ona to postaje 80-tih godina, pa se od 1883. već vodi i statistika turista, što se vidi iz sačuvanih podataka. U Opatiji je zimi 1884. godine boravio i hrvatski pisac Ivan Zahar,[13] pa u »Vijencu« za 1885. godinu piše on u dva broja iscrpan članak o tom mjestu, o toj »zelenoj oazi na jadranskom moru«. On kaže, da nije više potrebno ići ni u Meran, ni u Menton, ni u Nizzu, Arco, otok Krf ili u Cannes, jer imamo svojih lijepih mjesta. »Imamo mi« – piše on – »divnoga kvarnerskoga zaljeva, imamo hrvatskoga naroda i srca – u krasnoj *Opatiji*«.[14] Opatiju spominje također spomenuti Mita Petrović i veli za nju, da je »nadaleko čuvena u svetu kao klimatično lečilište« i da se »sada broji u najslavnija lečilišta, što ih ima na zemlji«.[15]

Na istočnoj obali Istre počeo se uz Opatiju turistički razvijati i Lovran, najprije kao izletišno mjesto Opatije, ali od 90-ih godina prima i stalne goste i stječe glas lijepog lječilišta i kupališta.[16]

Istovremeno ili koju godinu kasnije nastojanja za podizanjem kupališta urodila su plodom i duž obale Hrvatskog Primorja. Bakarski liječnik Bogoslav Trnski piše već 1885. godine o Bakru i preporučuje ga za kupanje. On kaže:

»Kupanje u bakarskom zaljevu preporučuje se slabijim i djeci u srpnju i kolovozu, a jačim od konca svibnja do polovice srpnja i od polovice kolovoza do listopada.

[12] F. Ilešić, n. d. str. 182, bilj. 2. – O Leopoldu Schrötteru i njegovim nastojanjima što se tiče Opatije i Lošinja kao klimatskih lječilišta vidi B. Kojić, n. d. str. 208, 219, 286, bilj. 11.

[13] Ivan Zahar (1845–1907) svršio je pravo, bio je advokat i bavio se književnošću. Surađivao je u »Vijencu« i bio mu urednik (1871–1872). Pisao pjesme – zbirka »Pjesme«, Zagreb 1880 – i pripovijetke, a u »Obzoru« političke članke. Bio je jedan od vođa obzoraša. Surađivao je i u »Mjesečniku Pravničkog društva«.

[14] I. Zahar, Opatija (Abbazia), Vienac, XVII/1885, str. 606.

[15] M. Petrović, n. d. str. 25 i 27.

[16] Eduard Seis, Der Sommer- und Winterkurort Lovrana an der österreichischen Riviera und dessen Umgebung, Abbazia 1906, str. 7.

U Bakru mogu se dobiti po privatnih kućah vrlo jeftini stanovi za pojedince i za manje obitelji. Dvije su gostione, u kojih se dobro i jeftino jede. Uz dva forinta svakdašnjega potroška može pojedina osoba dobro živjeti«.[17]

I Mita Petrović, koji je Hrvatsko Primorje posjetio 1887. godine, navodi, da Bakar ima kupalište sa 12 kabina, a Kraljevica sa 6 velikih kabina.[18] Dragutin Hirc veli, da su morske kupelji u Bakru podignute 1885. godine.[19] Kraljevica je, međutim, primala goste već početkom 80-ih godina i obično se smatra najstarijim kupalištem u Hrvatskom Primorju, iako su se u isto vrijeme počela razvijati i druga mjesta kao Bakar i Novi. I Petrović ističe, da Bakar i Kraljevica »zaslužuju po svom zdravom položaju prvenstvo med svima drugim mestima u primorju« i da se u njima »uvek mogu naći lepi stanovi«.[20]

U ono vrijeme u Kraljevici je bio već dobro razvijen kulturni život. U ovom mjestu, u kome je čitaonica osnovana 1861. godine, koje je 1874. posjetio i August Šenoa, a od 1873. do 1878. godine imalo i svoju tiskaru, u kojoj se štampao list »Primorac« i gdje je izdano više djela, davane su 1887. godine i dobre kazališne predstave. Na jednoj je ljeti te godine igrao i zagrebački glumac Andrija Fijan, koji je u Kraljevici boravio kao kupališni gost. Na toj predstavi jedne talijanske glume – pod naslovom »Harfistica« – u prijevodu jednog Kraljevčanina, nastupio je i bariton zagrebačke opere Vespazijani uz klavirsku pratnju jedne kupališne gošće iz Francuske. Vespazijani je tada ljetovao u Bakru, a u Kraljevicu je došao na ovu ljetnu priredbu, pjevajući usto na hrvatskom i talijanskom jeziku, pa i »prisegu« iz Zajčeve opere »Zrinski«, uz učešće bakarskog pjevačkog društva »Sklad«.[21] Ove činjenice navode, da se spomene, kako je i u Bakru bio razvijen tada kulturni život. Uz »Sklad« postojala je i Narodna čitaonica, a grad je imao i svoju tiskaru i svoj list. I u Bakru je tad štampano nekoliko dobrih djela. U ovim mjestima ljetovalo se dakle već u ono vrijeme vrlo ugodno, uživajući ne samo u prirodnim ljepotama na čistom morskom zraku, nego i živeći u kulturnoj sredini.

Petrović nadalje spominje i kupališta u Rijeci, Sušaku i Senju. Rijeku preporučuje onima, koji traže »udobnosti modernih hotela i kome prija metež velike varoši«,[22] ali ne i zbog kupališta, kojih je u Rijeci bilo više. U tom pogledu preporučuje Sušak, jer »najčistija je voda u kupalištu u Sušaku, koje se zbog toga najviše posjećuje«, i dodaje, da sušačko kupalište ima više kabina za svlačenje, ali da se kupa i na otvorenom

[17] B. Trnski, n. d. str. 14–15.
[18] M. Petrović, n. d. str. 114.
[19] Dragutin Hirc, Hrvatsko Primorje, Zagreb 1891, str. 136.
[20] M. Petrović, n. d. str. 114. – Prema podacima ing. Miroslava Ježića u radu »Razvoj turizma u Novom Vinodolskom« (u rukopisu) u Novom je godine 1878. podigla prvo drveno kupalište obitelj Mrzljaka, a za njom umirovljeni župnik Šegulja, i nešto kasnije obitelj Nikole Srića.
[21] M. Petrović, n. d. str. 76–77.
[22] Ibidem, str. 113.

moru. Isto tako veli i za Senj, koji mu zbog bure »nije najprijatnije mesto za duže boravljenje«.[23]

Petrovićeve navode o preimućstvu kupališta u Sušaku potvrđuje i Ivan Milčetić, koji u svom članku »Sušak« iz 1888. godine – opisujući kako ovaj »appendix Rijeke« napreduje, kako se taj »jedini sasvim nov gradić u Hrvatskoj ... lijepo i naglo pridigao« – spominje i sušačko kupalište, »lijepo uređeno« i »mnogo posjećivano i od Riječana«. On dodaje: »Ovdje je more čisto, a riječka kupališta moraju zbog nestašice prostora plivati u blatnoj luci, u koju se izlijevaju kanali, a brodovi pomažu također širiti nečistoću. Tko dakle na Rijeku dođe i želi kupati se u moru, neka potraži sušačko kupalište.«[24]

Kao kupališta počela su se tih godina razvijati još i mjesta Novi, Crikvenica i Selce. U Novome je podignuto prvo javno kupalište sa 8 kabina 1886. godine, a tri godine kasnije sagrađeno je novo i veće sa 20 kabina. Godine 1887. i u Crikvenici je pokrenuta akcija za izgradnju kupališta, pa je ono iduće godine i sagrađeno sa 16 kabina.[25] Kada je Crikvenica 1894. godine dobila svoj veliki hotel (Therapia), u Selcu je sagrađeno prvo kupalište sa 10 kabina, a iduće godine dograđeno još 7 kabina. Turisti su, doduše, i prije toga dolazili u Selce, »najviše osam do dvanaest kroz cijelo ljeto«, ali je povećanje broja turista iz godine u godinu i potaklo Selčane, da sagrade kupalište.[26]

U ovom periodu počeo se turistički razvijati i Mali Lošinj, koji je 1892. godine bio proglašen za zimsko lječilište i oporavilište.[27]

Od 80-ih godina do kraja XIX. stoljeća, dakle za dvadesetak godina, razvila su se i postala poznata kao lječilišta i kupališta ova mjesta: Opatija, Lovran, Bakar, Kraljevica, Novi, Crikvenica, Selce i Lošinj. O njima se već vrlo povoljno piše. Potkraj stoljeća Crikvenica je »središte hrvatske rivijere«, a njezin hotel, podignut 1894. godine, »može se takmiti sa krasnim hotelima u Opatiji.«[28] Opatija je već 1883. godine, kako piše Ivan Zahar, imala »krasne i velike zgrade, kakve bi mogle i u Beču stajati«, pa je ona tada »jedno od najkrasnijih lječilišta«.[29] Napredovala je i Crikvenica, a lijepo se razvio i Novi kao »ugodno boravište, osobito u kupalištu, gdje je krasna bistra voda i sitni pijesak, da ga boljeg i udobnijeg ne treba željeti«.[30] Nazivajući dio naše obale Od Opatije do Novoga rivijerom, Dragutin Franić veli u svom putopisu:

[23] Ibidem.

[24] Ivan Milčetić, Sušak, Vienac, XX/1888, str. 348.

[25] Sjedište oblasti u Vinodolu. Crikvenica–Novi. Crtica iz prošlosti i sadašnjosti (sa kartom kotara crikveničkoga). Izdali Crikvenički općinari, Crikvenica 1907, str. 21–22.

[26] Ivan Lončarić Papić, Razvitak kupališta na Hrvatskom Primorju. Prvi počeci u Selcu pred 40 godina, Domovina, Zagreb 16. IV. 1935., str. 16.

[27] O Lošinju vidi Branko Kojić, n. d. str. 205–296. – O počecima razvitka turizma u drugim mjestima Vinko Antić, Turizam Istre, Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara. Izvještaj Turističkog saveza u Rijeci, I–II (X–XI), Rijeka 1955. str. 10 i dalje.

[28] Dragutin Franić, S gjacima kroz Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju, Jadransko more, Istru (Trst, Mletke, Rijeku) i Hrvatsku, Tuzla 1901. str. 398.

[29] I. Zahar, n. čl. str. 606.

[30] D. Franić, n. d. str. 398.

»Što je francusko-talijanska obala uz Sredozemno more u velikom obliku, to je istarsko-*hrvatsko primorje od Opatije do Novog* u malom izgledu. I naša obala čini luk, koji se prema jugu otvara, a zaštićena je visokim gorama prema sjeveru. Taj položaj veoma povoljno utječe na klimatičke odnošaje, te podneblje hrvatskog primorja ništa ne zaostaje za onim talijanske i francuske Rivijere. Pod blagim, vedrim nebom hrvatskog primorja uspijevaju uz maslinu i smokve još i lovor, čempres, pa i paome. Nažalost, naši ljudi još uvijek traže ljepote po tuđim krajevima, ma da ovi zaostaju za našim Plitvicama i našom Rivierom.«[31]

Opravdano je bilo navesti ovo samo nekoliko podataka o iskorišćivanju mora i morskoga zraka i o počecima izgradnje kupališta u sjevernom dijelu istočnoga Jadrana, u mjestima istočne obale Istre i u mjestima Hrvatskog Primorja, i kada je riječ samo o turističkom razvoju triju otoka uz ovu obalu, naime otoka Krka, Raba i Paga. Bilo je prirodno i shvatljivo, da su se obalna mjesta počela prije turistički razvijati od onih na otocima, iako su i neka otočka došla u obzir dosta rano. Primjer Malog Lošinja to potvrđuje. Međutim, mjesta spomenutih triju otoka, Krka, Raba i Paga, ipak nisu bila brzo zahvaćena onim nastojanjima, da se more i morski zrak iskoriste za liječenje, odmor i oporavak. Ona dakle zaostaju u turističkom razvoju za mjestima na susjednoj obali Istre i Hrvatskog Primorja, naročito ona na otoku Pagu.

Nema, međutim, osobitog opravdanja, da se prikaže turistički razvoj otoka Krka, Raba i Paga, ispuštajući otoke Cres i Lošinj, što se tiče prvog razdoblja toga razvoja, to jest do Prvog svjetskog rata. Dotada su Cres i Lošinj administrativno-politički pripadali Istri, dakle pod istu upravu kao Opatija i Lovran i otok Krk, a Rab i Pag su bili u okviru pokrajine Dalmacije. Kako su i Istra i Dalmacija pripadale austrijskoj polovini monarhije, to su i uvjeti njihova razvoja u *jednom* pogledu bili isti, ali ne i u svemu, jer je svaka od tih pokrajina imala svoj sabor i svoju autonomnu upravu. No i pored tih okolnosti postojale su u političkom pogledu iste ili slične mogućnosti turističkog razvitka mjesta u objema »austrijskim« pokrajinama, kada se ima u vidu, da je za takav razvitak bio u prvom redu zainteresiran Beč i austrijski kapital, koji je pridonio turističkom razvoju Opatije, Lovrana, Lošinja, Raba i Dubrovnika.

S druge je strane ipak opravdano izdvojiti Cres i Lošinj, a obuhvatiti Krk, Rab i Pag i zajednički ih prikazati iz razloga, što su se pod istim uvjetima turistički razvijali u novonastalim prilikama poslije Prvog svjetskog rata. Prema Rapallskom ugovoru (12. XI. 1920) otoci Cres i Lošinj ostali su sa cijelom Istrom izvan granica prve jugoslavenske države, kojoj su pripali Krk, Rab i Pag. U razdoblju između dva svjetska rata ovi su otoci s obalom Hrvatskog Primorja sačinjavali jednu turističku cjelinu, iako nisu bili u početku i administrativno s njom povezani. To vrijedi i za južni dio otoka Paga, koji je bliži Zadru i njemu gravitira, pa danas i pripada Zadarskom kotaru, ali je onda bio

[31] Ibidem, str. 396.

odvojen od Zadra, koji se nalazio izvan granica Jugoslavije. Približavanje tih triju otoka obali Hrvatskog Primorja sve je očitije od osnutka sušačkog Turističkog saveza (20. III. 1924), kome su pripadala turistička mjesta krčka, rapska i paška. Poslije administrativne podjele Jugoslavije na banovine 1931. godine cijelo ovo jadransko područje od Sušaka do Zrmanje s otocima Krkom, Rabom i Pagom pripada Savskoj banovini, pa se turistički razvija u jednakim uvjetima, a o njegovu turističkom razvitku vode brigu isti organi, i državni (banska vlast u Zagrebu) i društveni (sušački Turistički savez). U ovom su razdoblju postignuti i najveći uspjesi u turizmu ovih otoka, pa će oni u ovom prikazu zauzeti glavno mjesto.

I.

Do vrlo značajnih uspjeha u turističkom razvoju otoka Krka i Raba i do prvih početaka u tom pravcu na otoku Pagu u razdoblju stare Jugoslavije ne dolazi odjednom. Njima su prethodili oni prije Prvog svjetskog rata, što se tiče otoka Krka i Raba. Krčko i rapsko turističko područje nisu, doduše, do prije stvaranja prve Jugoslavije postigli onaj stupanj turističkog razvitka kao turistička mjesta na obalskoj rivijeri od Lovrana do Novoga, ali sami počeci toga razvitka na tim otocima padaju u prvi i početak drugog decenija XX. stoljeća. Oni prethode onom značajnom poletu na turističkom polju i rezultatima, koji su postignuti u trećem i četvrtom deceniju. Riječ je ovdje dakle prvo o onome, što je prethodilo, to jest, kako je započeo turistički razvitak otočkih mjesta Krka i Raba u *prvom* razdoblju našeg turizma uopće. To će, zajedno s onim, što je već navedeno o počecima razvoja turizma u mjestima na obali Istre i Hrvatskog Primorja, upotpuniti sliku o tom razdoblju turističkog razvitka našeg najstarijeg i najrazvijenijeg turističkog područja: Istre i Hrvatskog Primorja sa njihovim otocima.

Već godine 1888. piše sveučilišni profesor u Grazu Johann Frischauf članak o Rabu pod naslovom »Die Insel Arbe« u »Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpenvereines«. Iduće dvije godine (1889 i 1890) objavljuje i bilješke o Rabu u glasilu spomenutog alpinističkog društva (»Mittheilungen«).[32] Frischauf je to učinio na temelju vlastitih istraživanja otoka Raba. On je inače vrijedan istraživač Hrvatskog Primorja. Proučava ga već od 1873. godine, a na poticaj svoga prijatelja Conrada Clara, liječnika u Gleichenbergu. Iduće godine Frischauf već dobro poznaje povoljne klimatske odnose Vinodola i njegove obale. U nekoliko kasnijih godina (1887, 1889, 1890 i 1891) redovno posjećuje isto područje. Rezultat njegovih studija je i njegovo djelo o Crikvenici, prvo o ovom turističkom mjestu, prema kome je i spomenuti

[32] Dr Johann Frischauf, Klimatischer Curort und Seebad Cirkvenica, Graz 1891, Vorwort str. 5–9.

Hasper pisao o Crikvenici kao kupalištu.[33] Frischauf je svoj rad objavio u Grazu 1891., a napisao ga je, kako sam veli, na traženje članova crikveničkog »Primorsko-planinarskog društva«, koje je osnovano 1889. godine.[34] Prema tome o Rabu piše taj znalac ovog dijela naše domovine. Njemu je Rab »die schönste dalmatinische Insel, mit ihren prächtigen immergrünen Wäldern«.[35] On ga proučava kao i Hrvatsko Primorje, da ih obuhvati u pojam »austrijske rivijere«. On navodi osim toga i važan podatak za Rab, naime da ga je poznati liječnik dr. Leopold Schrötter posjetio dva puta, dodajući, da je prilikom drugog putovanja 1889. godine uspio pridobiti općinu u Rabu, da za veći broj turista izgradi putove i uredi smještaj i opskrbu.[36] Prema tome navodu Frischaufovu i grad Rab pokušava vrlo rano, da se turistički razvija, ubrzo poslije Opatije, a uporedo s mjestima na obali Hrvatskog Primorja.

U spomenutoj knjižici o Crikvenici Frischauf spominje i neka mjesta na otoku Krku: Krk, Punat, Omišalj, Malinsku, Šilo, Klimno, Dobrinj i Vrbnik. Za Punat, Omišalj i Malinsku ne navodi da imaju gostionice, ali ove nalazi u Krku – koje mu »pripadaju među najbolje u Istri«[37] – i jednostavne u Šilu (Gasthaus)[38] i u Klimnu (Osteria)[39], a za Dobrinj veli da ima »iznad svakog očekivanja dobru i prostranu gostionicu«.[40] U gostionici u Vrbniku nalazi »jednostavnu, ali vrlo dobru opskrbu«,[41] a za Vrbničane primjećuje ovo: »Stanovnici se diče, da su »najinteligentniji« na otoku, o čemu govori i ta okolnost, što ovo mjesto šalje van oko 40 studenata, koji u doba raspusta unose bujan život u inače mirni Vrbnik«.[42]

To su u neku ruku već turističke vijesti o otoku Krku, iako još nije govora o uređenju krčkih mjesta u kupališta. One ipak dopuštaju da utvrdimo, da je već tada postojao interes i za ta mjesta, da su u to vrijeme mogla služiti kao izletišta onda već dosta razvijenih obalskih kupališta u Hrvatskom Primorju.

Toliko Frischauf o Rabu i Krku. A o Rabu, na primjer, pisao je godinu dana prije njega Englez Jackson u svojoj putopisnoj knjizi po Dalmaciji, Kvarneru i Istri, gdje kaže, da je pogled s mora na Rab i okolicu lijep i veličanstven.[43] Prirodne ljepote Raba bile su dakle zapažene. A riječi Frischaufove o nastojanjima Leopolda Schröttera, da se i Rab počne uređivati turistički, bile su točne. To nam potvrđuje i

[33] F. Hasper hvali knjižicu dra Frischaufa i naziva ga prvim istraživačem Crikvenice, tvrdeći, da je njegova knjižica osnova cjelokupne kasnije literature o tom mjestu.
[34] Frischauf, n. d. Vorwort.
[35] Ibidem.
[36] Ibidem.
[37] Ibidem. str. 56.
[38] Ibidem. str. 49.
[39] Ibidem. str. 50.
[40] Ibidem, str. 52.
[41] Ibidem, str. 55.
[42] Ibidem, str. 53.
[43] Stjepan Marčić, Rab, Zagreb 1934, str. 11.

Dinko Politeo u članku o Rabu, koji je objavljen šest godina poslije drugog Schrötterova boravka na ovom otoku. »Od neko doba« – piše Politeo – »uostalom kao da su se i Rabljani počeli micati, pa su ustrojili odbor, kojemu se je starati za gradnju kupališta i zavoda za liječenje. Tu misao osobito podupire prof. Schrötter, a kad bi se oživotvorila, stalno je, da bi blago rabsko podneblje, tako povoljno zdravlju, privuklo na otok mnoge, koji trpe i traže okrepe«.[44]

U Rabu je dakle bio osnovan i odbor, vjerojatno neko dioničko društvo ili zadruga, kakvih je već bilo u Hrvatskom Primorju (Crikvenica, Novi, Selce) sa ciljem izgradnje kupališta. Govori se čak i o zavodu za liječenje, a to je upravo misao Šporerova u pogledu Opatije, o čemu se on ranije dopisivao sa spomenutim Schrötterom. Politeo dalje navodi, da je isti »odbor opskrbio nužnim i ukusnim pokućstvom nekoliko soba u jednoj lijepoj kući na obali«,[45] što bi moglo potvrditi, da su Rabljani prihvatili onu sugestiju Schrötterovu iz 1889. godine, o kojoj je pisao Frischauf. Štaviše, tada dolaze u Rab prvi turisti i lijepo su primljeni, za što zna i Politeo, kada kaže, govoreći o žiteljstvu Raba, da »ono dvadesetak odličnijih u mjestu veoma su uljudni i staraju se na svaki način, da budu pri ruci strancu, koji dolazi u Rab, bilo s arheologičkih razloga, bilo da se naužije krasote prirode«.[46] Presmjelo je stoga tvrditi, da je Rab »do konca prošloga stoljeća bio gotovo nepoznat stranom svijetu«,[47] jer to pobijaju činjenice. Istina je, da u ono vrijeme nisu ni druga mjesta, osim Opatije, bila mnogo poznata, a toliko je mogao biti i Rab, iako je bio još zaostao i zapušten.

Skromni počeci turističkog razvitka Raba naziru se dakle već 90-ih godina. U to je doba interes za Dalmaciju velik. U Beču je bilo osnovano Društvo za unapređenje privrednih interesa Dalmacije, kojoj je i Rab pripadao, pa su od 1895. izlazile tamo i novine za turizam pod imenom »Dalmatien«. Postojale su i parobrodarske pruge za Dalmaciju, koje je prvi uveo iz Trsta »Austrijski Llyod«, osnovan 1836. godine, pa je, na primjer, u Zadar parobrod dolazio tjedno 22 puta, kako navodi Politeo u jednom drugom članku, u onom o Pagu iz 1896. godine, u kome još veli:

»Dalmacija počela je da uvelike zanima vanjski svijet, koji eto priređuje izlete u Dalmaciju, čak iz daleke Amerike. O njoj se priopćuju sjajne ilustracije, tiskaju se knjige, istražuju se spomenici i povijest, pjesničkim slogom piše se o njezinoj prirodi, proučavaju se dubine njezina mora, vijeća se, kako da se podigne, kako da do nje pristup bude lakši, kako da se u najljepšim njezinim predjelima udesi i uredi sve ono, čega putnik može trebovati. To sve mora da nas Hrvate veseli.«[48]

[44] Dinko Politeo, Rab, Vienac, XXVII/1895, str. 766.
[45] Ibidem.
[46] Ibidem.
[47] S. Marčić, n. d. str. 72.
[48] Dinko Politeo, Pag, Vienac, XXVIII/1896, str. 528.

U tim nastojanjima za turističkim procvatom Dalmacije – za što je Beč imao svoje posebne interese – ne izostavlja se ni Rab. Taj je grad nekada bio bogat, plaćajući Mlečanima danak u svili. Krajem XIX. stoljeća sa svojim vinom, uljem, ribom, sirom, vunom, divljači, proizvodeći još sol i gaseći vapno, Rab više nije bio ekonomski jak. Naselje, koje je nekada cvalo, sada je bilo osiromašilo i zaostalo, a turistički još se nije bilo razvilo. I Dinko Politeo je 1895. godine stekao o njemu loš dojam. »Čuvstvo, koje obuzima čovjeka« – piše on – »kad posjećuje Rab, jest velika sjeta. Oko sebe vidi samo ruševine privatnih i javnih sgrada, ali ništa nova. Sve je zanemareno i zapušteno. Nema ulice pristojno popločane. Jedino je obala prilično uređena, a ugodna je i šetnja po dražesnom gaju u varošu tik grada«.[49] A zatim dalje: »Slavna prošlost sa svojim uspomenama i divna priroda uz tolike uvjete napretka i blagostanja, ali bez jednoga i drugoga radi apatije i zanemarenosti, eto u dvije riječi sakupljen dojam, što na putnika čini Rab.«[50]

Ovo nas sada upućuje na zaključak, da ona prva nastojanja Rabljana i Leopolda Schröttera, da se Rab turistički podigne, nisu urodila plodom. U vrijeme Politeove posjete Rabu tih plodova barem nema, iako su se i Rabljani, kako reče Politeo, »počeli micati« i imali odbor za gradnju kupališta. Tih plodova nema, nažalost, ni idućih godina, jer i Vladislav Brusić, pisac monografije o Rabu, stječe poput Politea tužan dojam o Rabu desetak godina kasnije, naime 1906. Brusić je tada proveo na Rabu mjesec dana i za to vrijeme obašao pješice »sav lijepi i začarani otok i upoznao stari, djelomice porušeni grad«, koji mu je »pravi, mrtvi grad, u kojemu se jednako živjelo ljeti i zimi« i u kome »sve je ... bilo hladno, sve saneno, sve mrtvo, bez života«.[51] Tako u samom gradu, ali nije bilo dobro ni po rapskim selima. »I vani« – kazuje Brusić – »po otoku rasijan po stanovima i selištima živio je čovjek zapušten i bez škola, kao pastir i ratar primorskoga kova, a bez vlastite svijesti i osjećanja trudio se mnogo, a slabo se hranio i odijevao. Bio je siromah i bogalj, a u bogatstvu roden.«[52] Na tu zaostalost Raba ukazuje s pravom kasnije i Stjepan Marčić.[53] A riječ je o otoku, koji je bio pun prirodnih ljepota, kome se divio već Englez Jackson, za koji Frischauf reče da je »najljepši dalmatinski otok«, kojega divnu prirodu zapaža i Politeo; riječ je o otoku, koji je »po raznolikosti svoga terena i po svojoj flori valjda najljepši otok Jadranskoga mora«,[54] sa gradom, koji je i tada sa svojim građevinama i svojim kulturnim spomenicima spadao »u red najzanimljivijih naših primorskih gradova«,[55] koji je bio – i ostao – »sav jedan lijepi muzej starina«.[56]

[49] D. Politeo, Rab, nav. časopis str. 763.
[50] Ibidem.
[51] Vladislav Brusić, Otok Rab, Zagreb (bez god.), str. 3.
[52] Ibidem, str. 3–4.
[53] S. Marčić, n. d. str. 72.
[54] Ivo Juras, Naše more i primorje, Zagreb (bez god.), str. 122.
[55] Ibidem.
[56] Milan Šenoa, Sjeverni Jadran, Beograd 1928, str. 20.

Dok je tako na otoku Rabu i Krku do kraja XIX. stoljeća, na obali Hrvatskog Primorja već se spominju kao poznata kupališta Bakar, Kraljevica, Crikvenica, Selce i Novi, a na istarskoj obali su Opatija i Lovran čak i glasoviti. U Opatiji, u kojoj se vodi statistika turista već 1883. godine, zabilježeno je te godine 1.412 posjetilaca, a 1900 godine već 16.400 sa 253.000 noćenja, što znači, da je pojedinac boravio prosječno 18 (18.3) noći. Godine 1906., kada Vladislav Brusić onako tužno piše o Rabu, broj turista u Opatiji je jako porastao i iznosi 31.052 sa 464.000 noćenja.[57] Za istu godinu poznat je i broj turista u Crikvenici – 2.436,[58] pa u Lovranu – 2.977.[59] Tada su postojale i posebne društvene organizacije za unapređenje turizma i turističkih mjesta, kao u Opatiji »Lječilišno povjerenstvo« od 1896. godine; a inicijativa za njegovo osnivanje javila se već 1889.[60] U Crikvenici je postojalo »Društvo za uređenje i poljepšanje Crikvenice i okolice«, kojega su pravila potvrđena 17. listopada 1898.,[61] a slično je društvo radilo i u Novome, kome su pravila odobrena 29. listopada 1902. Godine 1906., dok je Rab za turizam još »mrtav grad«, izglasan je u Hrvatskom saboru i Zakon o zdravstvu, prema kome su bila osnovana lječilišna povjerenstva u Crikvenici i Novome.[62] Ta povjerenstva nisu više organizacije samo društvenog karaktera, koje na unapređenju turizma rade na dobrovoljnoj osnovi, nego organi vlasti, koja je i sama postala zainteresirana za razvitak turizma u Hrvatskom Primorju. Iste godine (1906) osnovan je u Opatiji-Voloskom i pokrajinski Savez za unapređenje turizma za cijelo ondašnje Austrijsko Primorje, za morska kupališta Grado, Portorož, Lovran, Opatiju, Brijune i Lošinj, za rimske toplice u Monfacolne i sumporne kupelji Sv. Stefan u Istri.[63]

A tada se i u Dalmaciji već radi na unapređenju turizma, napose u Zadru, što potvrđuju onda izdana pravila društva i saveza turističkog obilježja. Tako su već 1899. godine štampana u Zadru Pravila planinskog i turističkog društva »Liburnia« sa sjedištem u istom gradu, a Pravila pokrajinskog udruženja za promicanje saobraćaja stranaca u Dalmaciji objavljena su 90-ih godina i ponovo 1909.[64]

[57] Statističke podatke o Opatiji donosi Vinko Antić u članku »Turizam Istre, Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara« u »Riječkoj reviji« II/1953, br. 1–2, str. 7–9, i zasebno, str. 28. i 30.

[58] Ibidem, str. 21.

[59] V. Antić u nav. članku u Izvještaju Turističkog saveza u Rijeci, I–II (X–XI), str. 18. Za Lošinj, koji je 1906. godine posjetilo 3.213 turista, dakle više nego Crikvenicu i Lovran, vidi pobliže u navedenom djelu Branka Kojića, str. 249.

[60] J. S. Vrignanin. Turizam, Zagreb 1952. str. 6. – Branko Kojić navodi, da je turističko društvo u Lošinju osnovano 1886. god. Vidi n. d. str. 219.

[61] Pravila Družtva za uređenje i poljepšanje mjesta Crikvenica i okolice u Hrvatskoj, Senj 1899, str. 15.

[62] Izvještaj Turističkog saveza u Rijeci, I–II (X–XI), str. 17.

[63] Bericht über die Verbandstätigkeit von 1907–1916. Im Verlage des Landesverbandes zur Hebung des Fremdenverkehres für das Österreichische Küstenland. Gedruckt bei R. Kiesel zu Salzburg.

[64] Vjekoslav Maštrović, Jadertina croatica, I. dio, Zagreb 1949, str. 223 i 175.

Do kraja XIX. stoljeća ne pokazuju prema tome ni Rab ni Krk takve rezultate na turističkom polju, koji bi bili vrijedni veće pažnje. Na otoku Krku nije se na tome zapravo još ni nastojalo. Nastojanja zapažena na Rabu od 90-ih godina dala su vrlo skroman uspjeh, ostajući dakle više samo nastojanja bez širih inicijativa i akcija, kada Vladislav Brusić još 1906. godine daje u svom opisu Raba tužnu sliku nekad cvalog pa ocvalog otoka i grada, koji se u novim prilikama nisu bili još prenuli na novi život, iako su imali »tolike uvjete napretka i blagostanja« (Politeo). Tako su i otok Krk i otok Rab u pogledu svoga turističkog razvoja u nekom zakašnjenju prema istarskoj obali i prema Hrvatskom Primorju. A već je i u posljednjem – da se i ne govori o obali Istre s Opatijom – krajem XIX. stoljeća bio »broj gostiju tolik, da je njihov potrošak za domaće pučanstvo izdašno vrelo privrede«, kako to tvrdi u svom putopisu Dragutin Franić, osvrćući se na turizam Hrvatskog Primorja s ekonomske strane, kada kaže:

»Danas postoji između Kraljevice, Crikvenice i Novog *utakmica*, da što veći broj gosti privuku. Tu i tamo se uporno nastoji, da se prirodne ljepote, kojima sva tri mjesta obiluju, gostima prikažu u što ljepšoj slici i da im se boravak uz sinje hrvatsko more učini što ugodnijim. To nastojanje rađa već danas dobrim plodom, a donijet će hrvatskom primorju u buduće još izdašnije koristi. Ako gosti i ne dolaze ovamo jatomice, ako i nema ovdje zlatne berbe kao u Helgolandu, gdje se za svaki korak plaća taksa, ako i nema one vreve kao u Ostende, ili na mletačkom Lidu, ali je broj gosti ipak tolik, da je njihov potrošak već i danas za domaće pučanstvo izdašno vrelo privrede. Bude li razvitak naših primorskih kupališta i ubuduće napredovao onim čednim putem, kojim danas ide, pa ako se izbjegne svaka pretjerana spekulacija, nema sumnje, da će se narodu time otvoriti novi i to stalni izvor znatne privrede«.[65]

Ovo uočavanje ekonomskog značaja turizma već krajem XIX. stoljeća navodilo je, da se poduzmu nove mjere za njegov razvoj i napredak, pa u godinama prvog decenija našeg vijeka dolazi do sve većeg priliva turista. U tome prednjači, razumije se, Opatija. Poslije 1906. godine broj opatijskih posjetilaca i dalje raste: 1907. god. ima ih 34.043, 1909. god. 39.399, 1910. god. 42.740, 1911. god. 45.322. Taj porast turista dostiže svoj maksimum 1912. god., kada ih je bilo 54.696. Tako je rastao i broj noćenja, pa je 1912. iznosio 774.035, a 1913. – i pored neznatnog smanjenja broja turista – bio još veći, to jest 865.001.[66] U tim godinama osjetan je porast turista i u Crikvenici: 1907. god. bilo ih je 3.156, 1909. god. 5.122, 1912. god. 6.635, a maksimum je postignut 1913. god. sa 8.251 posjetilac.[67]

U tim godinama napreduju i druga, manja kupališta na obalskoj rivijeri od Opatije do Novoga, ona koja svoj turistički razvitak počinju već 90-ih godina. Ali se sada pored njih javljaju i ostala mjesta sa tenden-

[65] D. Franić, n. d. str. 398.
[66] V. Antić, nav. članak u »Riječkoj reviji« i zasebno, str. 30.
[67] Navedeni izvještaj Turističkog saveza u Rijeci, str. 19.

cijom da se razviju u kupališta. To su ona na otoku Krku i sam Rab. I jedan i drugi otok imali su sve preduvjete za takav razvitak: i prirodne ljepote, i povoljne klimatske prilike, a Rab pored toga i bogatstvo kulturno-historijskih spomenika kao zasebnu privlačnost za turiste. Da se pak dođe do novog vrela prihoda, koji je na tim otocima bio u opadanju, nametalo je sve slabije ekonomsko stanje te izmijenjene prilike prema onima potkraj XIX. stoljeća.

Na otoku Krku stanovništvo se i dalje bavilo obradom zemlje, pa su vino i ulje bili proizvodi i za tržište. Malinska je i dalje mala izvozna luka za drvo. Ribarstvo nije prestalo biti izvor prehrane i prihoda. Uzgoj ovaca nije zanemaren. Brodogradnja, međutim, koja je bila razvijena u Baški, Puntu i Krku, u opadanju je. S druge strane parobrod je potisnuo brodove na jedra, kojih je u mjestima otoka Krka bio prilično velik broj i koji su služili za prijevoz proizvoda i robe duž jadranskih luka. Baška, koja je u brodarstvu prednjačila, koja je 1897. godine imala 65 brodova sa 833 tone i s posadom od 179 ljudi, bilježi pad u broju brodova, u tonaži i posadi od prvih godina XX. stoljeća. Godine 1906. pada broj njenih brodova na 47 sa 512 tona, a 1912. ona ima samo 33 broda sa 489 tona. I posada na tim brodovima je spala 1906. godine na 123, a 1912. godine čak na 93 mornara. Poslije Baške je u brodarstvu otoka Krka bila jaka Malinska, ali 1882. godine imala je 28 brodova sa 204 tone i s posadom od 64 čovjeka, a pet godina kasnije, 1887., ima samo 15 brodova sa 124 tone, a posada na njima broji 36 momaka. Pad je nastavljen, pa je 1901. godine mala obalna plovidba Malinske spala na 9 brodova sa 89 tona i 22 mornara. U brodarstvu ostalih krčkih mjesta kao Krka, Punta i Omišlja, koja su po značaju bila iza Baške i Malinske, događa se isto – smanjenje broja brodova, tonaže i posade. Umjesto ovih jedrenjaka, koji su, dok su plovili, pridonosili nekom ekonomskom blagostanju krčkih mjesta, u spomenutim godinama raste broj parobroda otputovalih iz pojedinih luka otoka Krka, ali u tom razvitku parobrodarstva ta mjesta nisu sudjelovala. Početkom stoljeća je pojavom filoksere nazadovalo i vinogradarstvo otoka Krka, a ekonomske prilike u samoj Austro-Ugarskoj bile su nepovoljne i djelovale su na ekonomsko nazadovanje otoka. Dolazi stoga i do povećanja emigracije i sve veći broj Krčana, ne mogavši živjeti na svome tlu ni naći zaposlenja u svojoj domovini, odlazi u prekomorske krajeve. Drugi odlaze na rad u Pulu. Iseljeništvo je dakle u porastu. Najviše je iseljenika bilo iz Baške i Omišlja. Neka su krčka mjesta od početka stoljeća do kraja prvog decenija porasla brojem stanovništva – Punat od 2969 na 3091, Dobrinj od 3860 na 4066, Dubašnica od 2928 na 3028, Krk od 2074 na 2196 i Vrbnik od 2883 na 2940 – ono je u opadanju najviše u Baški (od 4143 na 3716), a zatim u Omišlju (od 2283 na 2242 stanovnika). Doduše u ovom deceniju došlo je na otoku Krku do značajnih poduhvata u parobrodarstvu, pa je 19. II. 1905. godine osnovano u Šilu »Krčko parobrodarsko društvo«, održavajući prugu Vrbnik–Šilo–Crikvenica od 1. VI. 1905., a u Puntu, iduće godine, 25. IV. 1906., »Austro-hrvatsko parobrodarsko društvo na dionice«, nabavivši idućih godina

brodove »Frankopan« (1908), »Kvarner« (1909) i »Slaviju« (1911). Stvaranje ovih parobrodarskih društava i njihovu fuziju (18. XII. 1911) nalagali su upravo privredni interesi otoka Krka. Ono je bilo povoljno za krčku ekonomiku.[68] Samo po sebi ono, međutim, nije moglo spriječiti ekonomsko nazadovanje, pa se tada upravo turizam javlja kao jedan od putova, da se dođe do novih prihoda, iskorišćujući blagodati prirode, more i sunce, povoljnu klimu i uočavajući neosporno, da su tim putem krenula i druga susjedna mjesta na obali.

Ona nastojanja iz 90-ih godina i potkraj stoljeća na otoku Rabu i nastojanja, koja se prvih godina ovoga stoljeća javljaju na otoku Krku, – da se naime polože temelji za turistički razvoj zgodnih mjesta, – sada su počela rađati prvim plodovima. Na otoku Krku javljaju se prvo Baška i Krk, pa i Malinska, a na otoku Rabu sam grad Rab.

Obično se tvrdi, da su stranci bili prvi, koji su pridonijeli razvitku naših turističkih mjesta, čak ih i »otkrili«. Ne može se poreći njihova uloga u tom razvitku naših mjesta, ni uloga njihova kapitala u izgradnji hotela, na primjer, u Opatiji, Lošinju, Crikvenici, Dubrovniku, Baški, Rabu i drugdje. Ali se suviše olako prelazi preko činjenice, da su skoro uvijek sami mještani, odnosno naši ljudi bili prvi pokretači turističkog razvoja naših primorskih mjesta. Značajna su već spomenuta nastojanja i prijedlozi liječnika Šporera za izgradnju Opatije. A uloga mještana je također znatna i u razvoju Kraljevice, Crikvenice, Novoga, Selca, pa se to ponavlja i u Baški. Već oko 1900. godine smišljaju Baščani, kako da svoje mjesto učine odmarališ̌tem i ljetovalištem, a 1903. godine nastoje, da se podigne kupalište, što je urodilo time, da su 1904. godine osnovali »Društvo za poljepšanje mjesta«. Cilj je društva bio: uređenje ulica i putova, poljepšavanje mjesta, gajenje nasada, briga o čistoći mjesta, uređenje kupališta i podizanje kupališne zgrade. Aktivnošću ovog društva, a uz potporu općine, društvo je 1905. godine izvršilo popločenje glavne ulice i počelo uređenjem nasada, a iduće je nastavilo radom raspolažući kapitalom od 900 kruna. Ono je 1907. godine podiglo na baščanskoj plaži kupalište sa 20 kabina, nastavljajući započetim radom i iduće godine. Poznat je i prvi odbor toga društva. Predsjednik je bio Juraj Barbalić, potpredsjednik Juraj Dujmović, tajnik Ante Tudor, blagajnik Franjo Pajalić, a odbornici Petar Krstinić i Josip Tomša. Pomoć društvu su pružili i mnogi Baščani tada zaposleni izvan Baške, među kojima se spominju Ivan Čubranić i Mate Frančić iz Sušaka.[69]

Poduzimljivost Baščana u prvim počecima turističkog razvoja Baške nije bila ni neznatna ni beznačajna. Ona pokazuje – i pored neke konzervativnosti, koja se, uostalom, zapažala i u drugim primorskim mjestima u času ovakvih prijeloma i kidanja sa preživjelim nazorima i prihvatanja novih zamisli, koje je već nametalo vrijeme u novim ekonomsko-društvenim odnosima – da su pioniri turizma u Baški smišljeno

[68] Podatke o privredi otoka Krka uzimam iz ovećeg rada Radojica F. Barbalića, »Pomorska privreda otoka Krka« (u rukopisu), za što mu zahvaljujem.

[69] Ljubdrag Brgić, Baška kao kupalište u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, Naša sloga, Sušak 18. I. 1930.

započeli ono, što je Bašku postepeno učinilo poznatim kupalištem. Ime Ante Tudora, koji se spominje kao prvi tajnik »Društva za poljepšanje mjesta«, susreće se neprekidno u ovim nastojanjima oko podizanja Baške kao turističkog mjesta.[70]

Ma koliko bila značajna ona aktivnost, koju je pokazao Čeh Emil Geistlich, tehnički direktor tiskare »Narodni Politiky« iz Praga, koji je prvi put došao u Bašku ljeti 1909. godine, ne može se mimoići upravo ono, što su sami Baščani bili dotle učinili. Geistlich je došao u Bašku na poticaj jednog propagandnog članka izašlog u češkim novinama u Pragu, koji je objavio jedan drugi Čeh, činovnik ministarstva u Beču Wervalski. On je 1908. godine posjetio Bašku, koja mu se dopala, pa je obećao, da će to mjesto propagirati u Češkoj, što je i učinio.[71] Osim Geistlicha došle su tada još dvije Čehinje. Geistlich je zapazio ljepote Baške, naročito divnu plažu, i on se »odmah pridružuje pokretačima«,[72] to jest onim mještanima, koji su već bili položili prve, ma kako neznatne, osnove za razvitak kupališne Baške, a među kojima se svojim radom istakao pored Tudora i učitelj F. Katarinić.

Istina je, da je Geistlichova zamisao da se Baška podigne kao čisto slavensko kupalište, bila nešto sasvim novo ne samo za Bašku, nego i u odnosu na druga primorska mjesta. Tada se Opatija razvijala kao izrazito austrijsko kupalište, a Crikvenicu su opet podizali Madari sa svojim kapitalom, vršeći tamo, pošto su se bili učvrstili u Rijeci, svoj utjecaj. Bilo je došlo dotle, da su oni nešto kasnije, 1914. godine, čak tražili i to, da crikvenički župnik, kad se radilo o imenovanju novoga, treba da zna i – madžarski jezik![73] Svakako da je ono, što se poduzelo u Baški i iz Baške, bilo vrlo privlačno i u nacionalno-političkom pogledu. I kad je 1910. godine osnovana zadruga »Hrvatsko-češko morsko i klimatično kupalište Baška« (registrirana kao zadruga sa ograničenim jamstvom kod trgovačkog suda u Rovinju 20. IX. 1910.) sa zadružnim udjelima od 25 kruna, u upisu ovih udjela pored Hrvata Baške sudjeluju i Česi.[74] Ovo je u Baški bio prvi jači podvig, da se od onih skromnih početaka prijede na širu akciju. I u tome je Emil Geistlich doista stekao velike zasluge za Bašku. On je za prvo vrijeme dopremio iz Češke jedan drveni paviljon za restauraciju (26. V. 1910), koja je dobro poslužila za ljetnu sezonu prve godine, ali je priliv turista već bio takav, da je iduće, 1911. godine, Geistlich sagradio na samom moru hotel »Bašku« sa privlačnom reklamom »Z pokoju rovnou do moře« (Iz kreveta ravno u more). Poslije toga su otvorene ostale restauracije, a idućih godina podignuti i hoteli (Velebit, Praha, Volarić, Grandić).[75] Novoosnovana kupališna zadruga podigla je novo kupalište sa preko stotinu kabina i šatora,[76] a

[70] Baška – 25-godišnjica kupališta, Hotel, 1934, br. 6, Prilog str. II.
[71] Lj. Brgić, n. čl., Naša sloga, Sušak 18. I. 1930.
[72] Frano Katarinić, Baška, Jadranska straža, VIII/1930, br. 8, str. 213.
[73] Pismo Augusta Bujana iz Crikvenice 3. II. 1914. Ivi Grohovcu u Rijeku. U Naučnoj biblioteci u Rijeci.
[74] Lj. Brgić, n. čl., Naša sloga 22. I. 1930.
[75] F. Katarinić, n. čl. str. 214.
[76] Ibidem.

poradila je i na uređenju mjesta i okolice. Taj je rad pomagala i općina, kojoj je na čelu kao načelnik bio Božo Kaftanić, a njemu pomagao općinski tajnik Petar Ostrogović.[77] Na polju turističkog rada istakla se i liječnica dr. Zdenka Čermakova, koju je u Bašku doveo sam Geistlich, a koja je postala i tajnicom kupališne zadruge.[78]

Za nekoliko godina Baška se već razvila u poznato kupalište. Nepotpuni podaci pokazuju, da je 1910. godine bilo u Baški oko 600 turista, a da se taj broj do 1914. godine popeo do 800.[79] I broj parobroda otputovalih iz Baške, potvrđuje, da se povećao promet putnika. 1908. god. otputovalo je iz Baške 145, 1910. god. već 389, a 1911. god. 479 parobroda.[80] Osim Čeha u Bašku su tih godina dolazili pored Hrvata i Slovenaca još i Poljaci, pa je ona postala tada zaista slavenskim kupalištem. Koliko je Baška bila poznata do Prvog svjetskog rata naročito u Češkoj, pokazuje i to, da je u Pragu izlazio poseban turistički list pod naslovom »Baška«, a izdavao ga je i uređivao Emil Geistlich.[81] Česi su dakle dosta učinili za Bašku. Njima se ima zahvaliti da je Baška postala »pionir krčkog turizma«,[82] da se smatra »maticom krčkih kupališta i ljetovališta«.[83] Česi su svojim radom pripomogli ostvarenju prvih zamisli samih mještana Baške i široko razvili ono, što su oni bili u malome zasnovali. Svemu je pored ostaloga pridonijela divna baščanska plaža, ta »treća znamenitost« ovog mjesta, pored prve, glagoljske ploče u Jurandvoru kraj Baške, i druge, nekadašnje dobre mornarice na jedra.[84] Ta je zasluga Česima uostalom uvijek i priznavana. Tako se u jednom našem dnevniku moglo 1927. godine čitati o tome ovo:

»Česi su pronašli Bašku još pre rata i mnogo učinili za nju. Što je ova divna peskovita plaža, dugačka skoro dva kilometra, tako lepa uređena, da se ubraja među najprivlačnije plaže na celom Jadranu, uglavnom je njihova zasluga. Oni su prvi u njoj podigli lepe hotele, pansione, dečje domove, i zainteresovali strani svet za ovo sunčano letovalište.«[85]

Sve je to rečeno i u drugom imenu Baške – Češke morske lazne.

Ali uspjeh Baške nije bio tada i jedini na otoku Krku. Bilo je još pokušaja, da se otočka mjesta počnu turistički razvijati. Madžari su 1909. godine nastojali, da u Omišlju izgrade još jedno »svoje« kupalište, pored Crikvenice, koje je trebalo da konkurira susjednoj Opatiji,[86] ali u tome oni nisu uspjeli. Omišljani su pružili otpor tom pokušaju iz nacionalnih razloga, ne htijući prodati zemljište,[87] za razliku od Baške,

[77] Lj. Brgić, n. čl., Naša sloga 23. I. 1930.
[78] Ibidem, Naša sloga 22. I. i 24. I. 1930.
[79] Ibidem, Naša sloga 23. I. 1930.
[80] Iz rukopisnog djela R. F. Barbalića.
[81] Lj. Brgić, n. čl., Naša sloga 23. I. 1930.
[82] I. S. J.(eličić), Baška, Novosti 29. V. 1938. str. 16.
[83] Josip Pavačić, Otok Krk i turizam. Naša sloga 4. VIII. 1929.
[84] F. Katarinić, n. čl., str. 211. i 212.
[85] P.(redrag) M.(ilojević), Baška na ostrvu Krku. Politika, 16. VI. 1927.
[86] Klimatska mjesta na otoku Krku, Jugoslavenski turista, II/1934, br. 5, str. 48.
[87] Prema saopćenju Nikole Turato, dugogodišnjeg općinskog bilježnika u Omišlju, sada penzionera u Rijeci.

koja je već iz slavenskih osjećaja prihvatila Čehe i kao turiste i kao svoje izgrađivače.

Drukčije je bilo u samom Krku, središtu otoka. Krajem prvog decenija počinje se Krk turistički razvijati. 1910. godine Čeh prof. J. Machaček vodi u Krku hotel »Adriju«, a uvala Dražica služi kao kupalište[88] Pored Čeha dolaze i Austrijanci.

Osim ovih krčkih mjesta bila je tada zapažena i Malinska po svojem krasnom položaju i pogodnim uvjetima za razvoj kao kupališno mjesto. Godine 1905. pisao je dr. L. Waagen, da je Malinska »die Perle der quarnerischen Inseln« i govoreći o drugim mjestima dodao: »Malinska dagegen ist prädestiniert zum künftigen Kur- und Badeort«, a zatim, »... aber schneller als Lussin werden Malinska und Arbe gerne besuchte Erholungsorte werden«.[89] Prema podacima Josipa A. Kraljića i crikvenički liječnik dr. Coltelli je nastojao, da se Malinska podigne kao kupalište, ali da je naišao »na nepremostive poteškoće i prepreke«,[90] kao i Emil Geistlich u Baški. Međutim, Geistlich je u Baški, bez obzira na onaj dio pučanstva, koji je tradicionalno bio konzervativan, naišao na potporu mještana i odmah se pridružio onima, koji su već nešto radili i uradili za turistički razvoj Baške, kako to tvrdi Frano Katarinić, tadašnji učitelj u Baški i jedan od agilnih dugogodišnjih turističkih radnika. Nije li možda otpor, o kome govori Kraljić bio sličan onome u Omišlju, već i za to, što je one pokušaje činio jedan crikvenički liječnik, a u Crikvenici je onih godina bio jak madžarski utjecaj? Ili su samo neka zaostala shvatanja mještana odbila takve pokušaje?

Bilo je i s druge strane poticaja da se Malinska razvije u kupalište. Ona je tada rado posjećivano izletište, pa se tvrdi, da su izletnici iz Opatije davali takve prijedloge.[91] Nepobitno je, da je toga bilo, ali su ipak i Malinčani sami nešto učinili u tom pravcu, osnovavši »Društvo za poljepšavanje mjesta«, u kojega su se radu istakli učitelji Mihovil Radić i Aćim Tončić i liječnik dr. Majnarić. Tako se početkom drugog decenija ovoga stoljeća i Malinska počela turistički razvijati.[92] U tome su pomogli i Česi.[93]

No činjenica, da je Malinska, prije nego se razvila u kupalište, bila dobro poznata kao izletište, utjecala je svakako na njen kupališni razvoj. A o Malinskoj kao izletištu govore i drugi podaci. Na to upućuju parobrodi, koji su registrirani kao otputovali iz Malinske. Ona je 80-ih godina imala 28 brodova male obalne plovidbe za prijevoz robe, pa je broj otputovalih brodova 1881. god. iznosio 206, a 1886. god. 221. Pri kraju stoljeća je to brodarstvo u opadanju i zamjenjuje ga para. 1897. god.

[88] A. Vesely, Čehoslovaci na Jadranu. Československo jihoslovanska revue 4. VII. 1937. str. 112.

[89] Citirano prema J. Kraljiću, Malinska, Jadranska straža, VI/1928. str. 242.

[90] Ibidem, str. 244.

[91] Frano Violić, Vodič kroz otok Krk, Zagreb 1954. str. 47.

[92] J. Kraljić, nav. članak str. 244.

[93] Vladimir Dobrić, Vodič po morskim kupalištima Gornjeg Jadrana, Sušak 1925. str. 55.

Malinska ima samo 10 jedrenjaka, a od 1901. i tokom cijelog prvog decenija stagnira broj brodova oko 9, da 1912. god. padne čak na 5. S jedne strane dakle smanjenje broja domaćih brodova, koji su prevozili lokalne proizvode i izvozili drvo s otoka Krka preko Malinske, a s druge velik porast otputovalih parobroda iz Malinske. 1886. godine bilo ih je, kako je rečeno, samo 221, a 1896. već 697. Broj otputovalih brodova iz Malinske je idućih godina u porastu: 1902. god. 827, 1904. god. 835, 1908. god. 932 broda. Taj je porast rekordan 1910. godine i iznosi 1534 broda, da se na tome zadrži i 1911. god. sa 1541 otputovalim brodom.[94] Ovo se ne može objasniti povećanjem robnog prometa preko malinske luke, nego jedino povećanjem broja izletišnih brodova, koji su dovozili opatijske, lovranske i druge turiste u izletište Malinsku. Treba ovdje podsjetiti, da je u Opatiji tih godina već bilo na desetke tisuća turista: 1910. godine 42.740, a 1911. godine 45.332.

Izletište Malinska počinje se dakle razvijati kao kupalište poslije Baške i Krka. Na to je pored ostalog djelovao i razvitak Baške, a u sva tri mjesta susrećemo već tada Čehe, koji su pokazali interes za krčka kupališta i prvi pomogli njihovu razvoju.

Česi su također bili među prvima i na Rabu. Iako je na Rabu 1908. godine osnovano društvo »Morsko kupalište i lječilište Rab«, kome je na čelu bečki industrijalac Wolf i u kome važnu riječ vode Bečani, pa svojim kapitalom kupuju renesansnu palaču Nimira i pretvaraju je u prvi rapski hotel,[95] tamo dolaze i Česi. 1909. godine boravila je tamo starosta Útulny ženské u Brnu Marija Steyskalova (1862–1928) i tamo sakupljala školjke, koje je u Brnu poslije unovčila i s tim sredstvima dovela iduće godine prvu grupu od 10 djece na more, doduše ne na Rab nego u Crikvenicu; ali je na Rabu bila osnovana češka učiteljska kolonija »Komensky«,[96] a 1911. godine se jedna palača preuređuje u hotel »Praha«.[97] Tako i Česi pridonose turističkom razvoju Raba, pa 1910. godine A. Cerny objavljuje u Pragu djelce »Dalmatinski ostrov Rab«. A Bečani, koji su i dalje pokazivali veliki interes za Rab, nastavljaju radom. Bečka je općina 1914. godine započela graditi veliki sanatorij za odmor i oporavak svojih namještenika. Rat je prekinuo dovršenje te veličanstvene zgrade, koja je tek 1926. godine bila dovršena i uređena za hotel (Imperijal).[98]

Sve je veći interes vladao za Rab i s obzirom na njegove kulturno-umjetničke spomenike, pa je o njima riječ u ondašnjoj turističkoj literaturi o Rabu. Pored onog češkog vodiča objavljeno je više djela na njemačkom jeziku. K. Morgan izdao je 1909. godine u Beču »Die Insel Arbe, ihre Jagd und Wild«, a D. Frey, također u Beču dvije knjižice

[94] Iz rukopisnog djela R. F. Barbalića.
[95] S. Marčić, n. d. str. 73.
[96] Iz zapisaka Marije Steyskalove. Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenice četrdesetgodišnjeg razvoja. Uredio prof. J. Župak. Izdalo Lječilišno povjerenstvo u Crikvenici, 1933.
[97] S. Marčić, n. d. str. 73.
[98] Ibidem.

»S. Giovanni Battista in Arbe« (1911) i »Dom von Arbe« (1912). Iste godine izašla je u Grazu knjižica »Die Insel Arbe« od D. Güntera. Da je Rab i svojim prirodnim krasotama i umjetničkim spomenicima privlačio ondašnje posjetioce, lijepo potvrđuje W. Schleyer, koji je 1914. izdao u Wiesbadenu djelo »Arbe Stadt und Insel« sa karakterističnim dodatkom tome naslovu: »Ein Schatzkästlein der Natur und der Kunst Dalmatien«.

Nastojanja Leopolda Schröttera iz 90-ih godina počela su se sada postepeno ostvarivati. Grad Rab, koji je još 1906. godine »umirao«, odnosno »sanen čekao svoje uskrsnuće, svoj preporod«,[99] počeo se neposredno u godinama pred Prvi svjetski rat jače razvijati u turističko mjesto. To se dakle događa kasnije nego u Opatiji, Lovranu, Lošinju, Crikvinci i nekim manjim mjestima, ali sa velikim perspektivama, koje su, doduše, potisnuli ratni događaji od 1914. do 1918. godine, a koje su ostale da postoje i da budu oživotvorene u novom razdoblju razvoja turizma na našem Jadranu, to jest poslije stvaranja prve jugoslavenske države.

I grad Rab i krčka kupališta Baška, Krk i Malinska sa svojim prvim uspjesima na polju turizma pri kraju prvog i početkom drugog decenija XX. stoljeća u zakašnjenju su prema obalskim kupalištima Hrvatskog Primorja, prema onima na obali Istre i na otoku Lošinju. Krčko i rapsko turističko područje nije stoga moglo do 1914. godine postići ni približno uspjehe slične onima u Lovranu, Opatiji, Lošinju, Kraljevici, Novome, Crikvenici i Selcu. Ali ti prvi uspjesi u Baški, Krku, Malinskoj i u Rabu su značajni zato, što su poslužili kao osnova za dalji razvoj turizma na otoku Krku i Rabu u trećem deceniju ovoga stoljeća.

II.

Imajući u vidu sve, što je navedeno o počecima turističkog razvoja ne samo otoka Krka i Raba, nego i drugih mjesta u sjevernom dijelu istočnog Jadrana, očito je, da je prvo razdoblje turizma krunisano značajnim uspjesima. Oni su, doduše, početni, pa prema tome, prema kasnijima, većima, i skromni, mali, ali su važni i sami po sebi, i, posebno, kao temelj daljem napretku, koji je nastao u drugom razdoblju našeg turističkog razvoja poslije Prvog svjetskog rata. To vrijedi i za oba otoka, Krk i Rab, a pogotovo za obalska kupališta Hrvatskog Primorja.

U nedostatku priručne literature upravo se o prvom razdoblju turističkog razvoja spomenutih krajeva piše pogrešno i iznose netočnosti. Toga je bilo i prije, a to se čini i danas.

U »Almanahu grada Sušaka« za 1938. godinu u odjeljku o turizmu Hrvatskog Primorja veli se na primjer ovo:

»Do pred 40 godina Hrvatsko Primorje s otocima Krkom, Rabom i Pagom nije ni dolazilo u obzir u turističkom prometu. Za današnja naša kupališna mjesta na Jadranu nije se u stranom svijetu ni znalo, a i u

[99] V. Brusić, n. d. str. 4.

našoj domovini jedva da je tko o njima kao kupališnim mjestima vodio računa. Jedino je donekle dolazila u obzir Crikvenica.«[100]

Da se ovdje netočno tvrdi – s izuzetkom otoka Paga – za otoke Krk i Rab, dokazuje ono, što je naprijed rečeno. Da nije samo Crikvenica »dolazila u obzir«, bilo je također riječi, kao i o tome, da su neka naša mjesta bila već poznata u svijetu. Koliko se u našoj domovini, u samoj Hrvatskoj, već vodilo računa o kupališnim mjestima, ima dosta dokaza, pa su neki već i spomenuti.

Krupnih netočnosti ima još. Tako se u izvještaju dubrovačkog Turističkog saveza za 1934/1935. tvrdilo, da su »prvi temelji jugoslavenskog turizma u većem opsegu postavljeni u Dubrovniku«;[101] da »akcija za sistematsko podizanje turizma, kako se danas shvaća, dobija na našoj jadranskoj obali prvi jači zamah krajem XIX. stoljeća«,[102] kada je poznato bečko društvo podiglo u Dubrovniku hotel Imperijal, čime je »postavljen prvi temelj hotelijerstva većeg stila na našem primorju.«[103]

Da je Dubrovnik naša važna turistička atrakcija i da se on počeo snažno razvijati krajem XIX. stoljeća i da se razvijao do početka Prvog svjetskog rata, neosporno je ... Međutim, činjenice nam s druge strane govore, da su počeci našeg turizma, i u većem opsegu, stariji, a ne iz kraja XIX. stoljeća, da su oni prvo nastali u Opatiji. Hotel Kvarner je podignut već 1884. godine, dakle 10 godina prije velikog crikveničkog hotela (Therapija) i 14 godina prije velikog dubrovačkog hotela (Imperijal). A 1885. godine piše Ivan Zahar u zagrebačkom »Vijencu« o Opatiji kao »zelenoj oazi na jadranskom moru«, govori o »našoj krasnoj Opatiji«, koja je »jedno od najkrasnijih lječilišta«.[104] Čak ako se Opatija i ostavi po strani s obzirom na to, da su tvrdnje u izvještaju dubrovačkog Turističkog saveza iznijete 1938. godine, kada je Opatija bila pod Italijom, pa se vjerojatno imala pred očima samo ondašnja jadranska obala u granicama Jugoslavije, i tada takve tvrdnje opovrgavaju činjenice. Što se tiče Opatije, koje je izgradnja u kupalište prethodila onoj u Dubrovniku, upozoreno je spomenute godine (1938) u jednom anonimnom članku u sušačkoj »Jugoslavenskoj reviji« ali se tu ipak ponavlja, da je u Dubrovniku podignut prvi hotel većeg stila na našoj jadranskoj obali uopće.[105] Bez obzira na to, što su se neka naša mjesta kao Kraljevica, Novi, Bakar, Crikvenica počela razvijati u kupališta 80-ih godina, što Johann Frischauf objavljuje svoju knjižicu turističkog karaktera o Crikvenici 1891. godine, a Franz Hasper 1894. godine, kada i Franz Grodecki štampa svoje djelce o Kraljevici u Sušaku, mnogo nam više kaže činjenica, da je gradnja hotela Therapije u Crikvenici započela osnutkom »Građevnog društva za klimatsko lječi-

[100] Almanah grada Sušaka, Sušak 1938. str. 129.
[101] Dubrovački turizam, sv. I, Dubrovnik 1935, str. 7.
[102] Ibidem, str. 8.
[103] Ibidem.
[104] I. Zahar, nav. članak, str. 606.
[105] U Dubrovniku turizam je postigao visoki stepen razvitka, Jugoslavenska revija, 1938. br. 1–2, str. 17.

lište i morsko kupalište Crikvenica« 1891. godine, a sam hotel od 120 soba dovršen 1894. i tada predan na upotrebu, dakle 4 godine prije onog u Dubrovniku. A taj crikvenički hotel je bio i velik i luksuzan, što je još i danas, ne zaostajući za onim dubrovačkim iz 1898. godine. Prema tome »prvi temelji hotelijerstvu većeg stila na našem primorju«, udareni su prije 1898. godine – u Crikvenici 1894. a u Opatiji 1884. –, a »prvi temelji jugoslavenskog turizma u većem opsegu« postavljeni su isto tako prije onih u Dubrovniku potkraj XIX. stoljeća, i to u turističkom području sjevernog dijela naše jadranske obale.

Slične netočnosti ponavljaju se i u naše dane.

Za turizam na otoku Krku se piše da se počeo razvijati »tek poslije Prvog svjetskog rata«,[106] a to nije točno. Tvrdi se čak, da je »između dva rata ... započeo razvoj turizma u našoj zemlji«,[107] što je veoma daleko od istine. Nepoznavanje historijskih činjenica je takvo, da se čak i proslave upriličuju na temelju netočnih podataka. Tako je Crikvenica 1933. godine proslavila 40-godišnjicu, – izdavši tom prilikom i prigodnu spomenicu – a 1953. godine i 60-godišnjicu svoga turističkog razvoja, iako se ona kao turističko mjesto ne počinje razvijati 1893. nego 1888. godine, kada je dobila svoje prvo kupalište. Tvrdi se također, da se turistička privreda »počela razvijati početkom ovoga stoljeća na nekim upornijim točkama duž naše jadranske obale«,[108] pa se kao te točke spominju Opatija, Crikvenica, Rab i Dubrovnik. Točno je, međutim, da su se i Opatija, i Crikvenica, i Dubrovnik već do kraja stoljeća razvili u veća kupališta – naročito Opatija –, a Rab, koji se zaista počeo razvijati početkom ovog stoljeća, ipak je pokazao neka nastojanja u tom pravcu još 90-ih godina. Potpuno se netočno tvrdi na istom mjestu za Baško da se turistički počinje razvijati poslije Prvog svjetskog rata, a podaci iznijeti ovdje o tome govore upravo protivno. Netočna je tvrdnja o početku turističkog razvoja gradića Krka i u »Vodiču kroz otok Krk« iz 1954. godine,[109] iako je u sličnom vodiču iz 1932. godine točno spomenuto, da se Krk kao kupalište i lječilište počeo razvijati 1910. godine,[110] a tako je navedeno i u jednom članku iz 1934. godine.[111]

Ovaj kratki osvrt naprosto se nametnuo radi toga, da se barem upozori na samo mali dio ovakvih netočnosti o počecima razvoja turizma na našoj jadranskoj obali. Ovo nam ukazuje istodobno, da je danas već potrebno podrobnije proučiti i te početke i uopće prvi period turističkog razvoja naših jadranskih mjesta do Prvog svjetskog rata. Uzevši šire, on započinje već 1844. godine gradnjom prve vile u Opatiji, a u užem smislu krajem 70-ih godina, kada se Opatija počinje snažno razvijati u turističko mjesto. U ovom pogledu je značajno navesti i onaj

[106] Borba 16. VIII. 1953.
[107] Borba 20. VIII. 1953.
[108] M. Veršić, Perspektive Zadra i sjeverne Dalmacije za turizam, Glas Zadra, V/1954, br. 146.
[109] F. Violić, nav. vodič, str. 69.
[110] Otok Krk, Sušak-Ljubljana 1932, str. 37.
[111] Navedeni članak Klimatska mjesta na otoku Krku, str. 50.

podatak o Hvaru. Tamo je već 1868. godine osnovano »Higijeničko društvo Hvar«, koje je imalo i taj cilj, »da bude pri ruci strancima u sredstvima, a koja su njima potrebita, da si oporave zdravlje, crpeći korist iz zdravog hvarskog podneblja«, kako se kaže u pravilima društva.[112] Možda je to najstarije ovakvo društvo na Jadranu, a svakako jedno od najstarijih, što treba dalja istraživanja još da utvrde. Pritom je i od interesa i od značaja, da se jasno prikaže i uloga domaćih ljudi u onim prvim zahvatima za turistički razvoj jadranskih mjesta, a toga je zaista bilo i više nego što se obično misli i što se dosada zna. A sve je to upravo prethodilo onom i po opsegu i po značaju snažnom razvoju i napretku turizma na našem Jadranu u drugom razdoblju, kada su se stvaranjem nacionalne države jugoslavenskih naroda izmijenili nacionalni i politički, a djelomično i ekonomsko-društveni uvjeti i na polju razvoja turizma.

III.

Poslije Prvog svjetskog rata i zastoja nastalog u razvoju turizma uopće, ova se privredna grana obnavlja u mjestima, koja su i dotle bila poznata kao turistička, a onda se počinju turistički razvijati i druga. U ovom su razdoblju otoci Krk, Rab i Pag u turističkom pogledu usko povezani s obalskim mjestima Hrvatskog Primorja. Međutim, obnova turizma u tim mjestima započinje brzo, već 1919. godine, dok su spomenuti otoci bili još pod talijanskom okupacijom, što sprečava svaki rad na turističkom polju sve do oslobođenja tih otoka i njihova pripojenja Jugoslaviji u proljeće 1921. godine.

U Crikvenici je 1919. godine boravilo 2.679, a 1920. već 3.686 turista, u obje ove godine više nego u Opatiji, koja se također nalazila pod talijanskom okupacijom. Tamo je 1919. god. bilo samo 782, a 1920. god. 1765 turista. U godini oslobođenja naših triju otoka Krka, Raba i Paga, u Crikvenici je boravilo 3658 gostiju. Tih godina oni dolaze i u ostala kupališta na obali Hrvatskog Primorja. Otočka su kupališta i sada u malom zakašnjenju, koje je nastalo dugom okupacijom tih otoka. Obnova turizma u krčkim kupalištima i na otoku Rabu počinje stoga istom 1921. godine.

U ovom, drugom razdoblju ovi se otoci, uz inicijativu većeg broja ljudi i ulaganjem domaćeg kapitala, razvijaju u istim ili sličnim uvjetima kao i mjesta na obali. Obnavljaju se ili podižu novi hoteli, vile, otvaraju gostionice i pansioni, obnavljaju se i proširuju stara, a grade nova kupališta, uređuju obale, parkovi i šetališta, a privatnici opremaju svoje sobe za iznajmljivanje turistima. I na otocima turizam postaje važna privredna grana. Na njegov razvoj djeluju, uz pomoć općina,

[112] A. D., Sve šire učešće naroda. Aktivnost turističkih društava na Hvaru. Slobodna Dalmacija 3. XII. 1955. str. 2.

obnovljena ili novoosnovana turistička društva, koja 20. III. 1924. godine osnivaju Savez za unapređenje turizma sa sjedištem u Sušaku. Uz Crikvenicu, Selce i Novi među osnivačima toga Saveza nalazi se i – Baška.[113]

Savez je na području Hrvatskog Primorja tada najvažniji društveni turistički organ, razvijajući u isto vrijeme suradnju sa savezom u Splitu i Dubrovniku i predlažući državnim vlastima poduzimanje raznih mjera za unapređenje turizma. Tako je na prijedlog ovog Saveza Primorsko-krajiška oblast – koje je sjedište bilo u Karlovcu, a kojoj je pripadao i otok Krk – donijela 12. studenoga 1928. godine »Uredbu o morskim kupalištima na otoku Krku«. U toj oblasti postojao je tada i Inspektorat za turizam, a veliki župan te oblasti dr Juraj Kučić bio je predsjednik sušačkog Turističkog saveza. Prema spomenutoj uredbi bila su na otoku Krku osnovana tada kupališna povjerenstva u šest mjesta: u Baški, Krku, Malinskoj – otprije poznatim kupalištima – i u Omišlju, Puntu i Vrbniku, koja su se tek počela turistički razvijati.

Kasniji propisi, koje su donijele državne vlasti, odnosili su se već na sva tri otoka. 4 studenoga 1933. godine objavljen je »Pravilnik za unapređenje turističkih interesa mjesta, krajeva i banja važnih za turizam na području Savske banovine (Banjski red)«,[114] a kao podloga za donošenje ovog pravilnika služio je nacrt koji je izradio sušački Savez, kojega su članovi bili krčka i rapska kupališta. Prema tom pravilniku u turističkim mjestima Hrvatskog Primorja radila su sada kupališna povjerenstva. Na otoku Krku su osim onih povjerenstava u šest spomenutih mjesta sada osnovana u Njivicama i Šilu, a na otoku Rabu uz Rab još u Loparu. Kako su u državnoj vlasti postojali sada i organi za turizam (odsjeci i referade), koji su u svom djelokrugu radili na unapređenju turizma, to je 20. veljače 1936. godine donijeta i »Uredba o unapređenju turizma« za cijelu Jugoslaviju.[115] Na temelju ove uredbe pojedine su banovine izradile i objavile svoje pravilnike. 28. svibnja 1936. godine Savska je banovina donijela »Pravilnik o ustrojstvu i radu mjesnih općinskih turističkih odbora«, pa su ranija kupališna povjerenstva sada zamijenili općinski turistički odbori.[116] Na otoku Krku i Rabu ti su odbori postojali u već spomenutim kupališnim mjestima. Na otoku Pagu u ovom se razdoblju počeo turistički razvijati gradić Pag, pa se i on već u Pravilniku Savske banovine iz 1933. godine ubraja u klimatska mjesta.[117] Od 1934. godine Pag se vodi i u statistici turista

[113] Izvještaj o radu Saveza za unapređenje turizma na Gornjem Jadranu u g. 1933., Sušak 1934. str. 3.

[114] Turistička politika (Zakonski propisi, statuti, konvencije, statistika), sv. I, Beograd 1936, str. 46.

[115] Ibidem, str. 3; Jugoslavenski turizam, I/1936, br. 4, str. 41.

[116] Jugoslavenski turizam, I/1936, br. 9, str. 85.

[117] Turistička politika, sv. I, str. 46.

sušačkog Turističkog saveza.[118] Pravilnik Savske banovine iz 1936. godine ubraja u turistička mjesta na otoku Pagu pored gradića Paga još i Novalju,[119] koje se posjetioci od 1935. godine prikazuju u statistici sušačkog Turističkog saveza, ali ne odvojeno, nego zajedno sa Pagom,[120] što je tako ostalo sve do 1940. godine.[121]

U razdoblju od 1919. do 1940. godine javljaju se dakle u Hrvatskom Primorju kao turistička mjesta pored onih na obali (Sušak, Bakar, Bakarac, Kraljevica, Sv. Jakov, Crikvenica, Selce, Novi, Senj, Sv. Juraj, Jablanac i Karlobag) još i otočka: krčka, rapska i paška. Na otoku Krku to su mjesta Omišalj, Njivice, Malinska, Krk, Punat, Baška, Vrbnik i Šilo, na otoku Rabu gradić Rab i mjestance Lopar, a na otoku Pagu gradić Pag i mjesto Novalja.

IV.

Turistički razvoj pojedinih mjesta na otoku Krku bio je različit i postepen. U već poznatim turističkim mjestima turistički se promet prvo obnavljao, ali se ubrzo i jako razvio. Bilo je to u Baški, Malinskoj i Krku.

Poslije oslobođenja otoka Krka u Baški je odmah započeo rad na uređenju mjesta i izvršene su pripreme za prvu poslijeratnu kupališnu sezonu. Tradicije su već postojale. I Emil Geistlich se nalazi opet u Baški i nastavlja svoju plodnu djelatnost sa turističkim radnicima ovog mjesta. Njegov rad traje, međutim, kratko vrijeme, jer ga u tome prekida smrt (22. VII. 1922). Tijelo tog Čeha tako zaslužnog za kupališnu izgradnju Baške pokopano je u mjesnom groblju uz učešće svih mještana i gostiju.[122] Započeto djelo nastavljaju drugi, i Baška od 1921. godine neprekidno prima turiste. Otada do početka Drugog svjetskog rata, dakle za dva decenija, turistički promet u Baški prikazuju dva pregleda.[123]

[118] Izvještaj o radu Saveza za unapređenje turizma na Gornjem Jadranu u g. 1934. Sušak 1935, str. 15.

[119] Jugoslavenski turizam, I/1936, br. 9, str. 85.

[120] Izvještaj o radu Turističkog saveza za Hrvatsko Primorje i Gorski Kotar u g. 1935, Sušak 1936, str. 19.

[121] Izvještaj o radu Turističkog saveza za Hrvatsko Primorje i Gorski Kotar u g. 1939, Sušak 1940, str. 15.

[122] LJ. Brgić, Baška, Naša sloga 23. I. 1930.

[123] Statistički podaci za sastav ovog i drugih pregleda turista i noćenja uzeti su iz izvještaja sušačkog Turističkog saveza od 1931–1939, iz revije »Jugoslavenski turista«, III/1935, br. 1–2, str. 16. i IV/1936, br. 1–2, str. 23, iz »Naše sloge«, Sušak 10. II. 1932. i »Jugoslavenskog Lloyda«, Zagreb 25. I. 1940.

Pregled turista i noćenja u Baški 1921.–1930.

Godina	Turisti	Razlika		Noćenja	Razlika		Prosječni boravak	Fin. efekat u mil. din.
		u broju	u %		u broju	u %		
1921	1000	—	—	15000	—	—	15	1,5
1922	2155	+1155	115	32327	+17327	115	15	3.2
1923	1952	— 203	9	29280	— 3047	9	15	2,9
1924	1629	— 323	16	24435	— 4845	16	15	2,4
1925	1896	+ 267	16	28440	+ 4005	16	15	2.8
1926	2596	+ 700	37	38940	+10500	37	15	3.8
1927	4264	+1668	64	63960	+ 25020	64	15	6,3
1928	3335	— 929	22	50025	—13939	22	15	5.0
1929	3032	— 303	9	47926	— 2099	4	16	4,7
1930	4417	+1385	45	58156	+10230	21	13	5.8

Podaci iz ovog pregleda pokazuju, da je broj posjetilaca u Baški već 1921. godine velik (1000) i da je idućih godina u porastu, da je uz mala kolebanja dosta stalan. Ipak se već u ovom deceniju ističe godina 1927. sa rekordnim porastom posjetilaca na 4.264, da bi poslije dvije godine malog opadanja i kolebanja, taj broj iz 1927. godine još i porastao na 4.417.

Uz takav porast posjetilaca Baške rastao je i broj noćenja. Podaci o njima su, doduše, približni. U nedostatku statistike izračunati su na temelju prosječnog boravka jednog turiste iz kasnijih godina, za koje postoje podaci i za broj posjetilaca i za broj njihovih noćenja. Uzevši, da je prosječni boravak od 1921. do 1928. godine bio 15 noći na jednog turistu, – a to je za Bašku više nego vjerojatno, – dobivamo pregled noćenja u tim godinama. Ona iznose 1921 godine oko 15.000, a iduće rastu na preko 30 tisuća, da poslije 1923. godine padnu ispod toga, ali ostajući i ove i idućih godina iznad 20 tisuća. Poslije 1926. godine broj noćenja, shodno porastu turista, brzo raste, pa u rekordnoj 1927. godini iznosi 63.960. To je najveći broj noćenja postignut u Baški u prvom desetljeću obnovljenog turizma.

Velik broj noćenja u Baški kod relativno malog broja posjetilaca ukazuje odmah, da je prosječni boravak u ovom kupalištu bio dosta dug. To utječe na financijski efekat turizma. Računajući, da je dnevni potrošak svakog turista bio u Baški prosječno 100 dinara, prihodi iznose već 1921. godine preko milijun i po, penjući se idućih godina na dva redovno na 3, a u rekordnim godinama, kao 1927. i 1930., i na oko 6 milijuna dinara.

Potpunu sliku o turizmu Baške u ovom desetljeću daju ukupne brojke. Turista je bilo ukupno 26.276, noćenja 388.489, a prihodi iznose oko 39 milijuna dinara. To pokazuje da se Baška, poslije onih prvih početaka od kraja prvog i početka drugog decenija, sada – u okviru jugoslavenske državne zajednice – snažno razvila kao turističko mjesto. Bilo je stoga potrebno, da se ovo desetljeće i tabelarno zasebno prikaže,

jer u idućem turizam u Baški pokazuje neke promjene i u opadanju je prema rezultatima prijašnjeg. To se vidi iz ovog pregleda.

Pregled turista i noćenja u Baški 1931.–1940.

Godina	Turisti	Razlika		Noćenja	Razlika		Prosječni boravak	Fin. efekat u mil. din.
		u broju	u %		u broju	u %		
1931	3187	—1230	28	53892	— 4264	7	17	5.3
1932	2529	— 658	20	43669	—10223	19	17	4.3
1933	2885	+ 356	14	46830	+ 3161	7	16	4.6
1934	3212	+ 327	11	52177	+ 5347	11	16	5.2
1935	3484	+ 272	9	61208	+ 9031	17	17	6.1
1936	3114	— 370	11	43832	—17376	29	14	4.3
1937	3150	+ 36	1	42451	— 1381	3	13	4.2
1938	1870	—1280	41	28410	—14041	33	15	2.8
1939	2160	+ 290	15	31007	+ 2597	9	14	3.1
1940	392	—1768	82	4331	—26676	86	11	0.4

Broj turista – kako se iz pregleda vidi – već je 1931. godine opao za 1.230, i iznosi 3.187, ali je iduće dvije godine i dalje u padu. Iako poslije toga broj turista opet raste, pa je od 1934. do 1937. godine uvijek iznad tri tisuće, ipak više ne dostiže onoliko posjetilaca, koliko ih je bilo 1927. i 1930. godine, to jest više od četiri tisuće. Neposredno pred Drugi svjetski rat broj turista je 1938. godine znatno pao, za 1280. Iako se to stanje neznatno popravlja 1939. godine, tu se 1940. broj turista smanjuje za 1.786, to jest iznosi svega – 392.

Broj noćenja je stalno visok, a prosječni boravak iznosi 16 noći, pa i više od 17. Uspoređenje s brojem noćenja iz prvog desetljeća drugog razdoblja nije potpuno točno, jer su noćenja za one godine izračunata posrednim putem, ali se ipak može utvrditi povećanje. Godine 1934. na 3.212 turista iznosi broj noćenja 52.177. Povećanje je još upadljivije 1935. godine, kada broj turista raste neznatno – samo za 272 –, a broj noćenja pokazuje izuzetan porast za 9.031, pa dostiže cifru od 61.208 noćenja, približivši se tako približno izračunatom broju noćenja u 1927. godini, to jest 63.960. U statistici turističkog prometa Baške strše u toku tih dvadeset godina (1921–1940) ove dvije: 1927. i 1934., prva i brojem turista i brojem noćenja, a druga više po broju noćenja.

Dobit od turizma ostala je u nekim godinama pretežno kao 1930. godine, iznoseći godišnje više od 5 milijuna dinara, odnosno padajući u slabijim godinama ispod 4, a 1938. godine na oko 3 milijuna dinara.

Ukupan broj turista od 1931. do 1940. godine iznosi 25.983 – nešto manje od prethodnog razdoblja (1921–1930) –, broj noćenja 407.807 – znatno više prema prethodnom razdoblju – a prihodi se penju na više od 40 milijuna. I oni su dakle veći.

Za ovih 20 godina, od 1921. do 1940., postignuti su ovi rezultati: Bašku je posjetilo 52.259 turista, a ovi su u njoj proboravili 796.296 noći, što je privredi mjesta donijelo svotu od circa 79 milijuna dinara.

Razvoj turističke privrede u Baški pokazuje u toku ovog razdoblja značajne uspjehe, iako je broj turista poslije 1931. godine u opadanju. Ono nastaje u doba svjetske ekonomske krize, dok na turistički promet od 1938. godine utječu politički događaji u Evropi i tada već očigledne pripreme za ratni sukob. Ali u slučaju Baške u četvrtom deceniju XX. stoljeća, onome, koji prethodi Drugom svjetskom ratu, treba spomenuti još jednu za Bašku štetnu pojavu. Bašku je naime bila poznato »češko« kupalište, i Česi, posjećujući ovo mjesto svake godine u sve većem broju utjecali su na njegov stalni turistički napredak. 1923. god. Bašku je posjetilo 1.690 Čeha, iduće godine 1.350. Godine 1925. i 1926. broj čeških turista pada na 929, odnosno 790, ali 1927. god. raste na 1.333, godine 1928. iznosi 1.200, godine 1929. pada na 896, a 1930. god. opet se penje na 1.450. Broj Čeha dominira 1923. i 1924. godine, a ostali su posjetioci u neznatnom broju – 262 odnosno 279. Od 1925. godine je, međutim, porast ostalih turista brz i stalan. Odnos Čeha prema ostalim turistima je ovakav: 1925. god. 929 prema 967 – dakle još neznatna razlika, ali već na štetu Čeha –, 1926. god. 790 prema 1.806 – dakle vrlo veliki porast ostalih turista, a pad Čeha –, 1927. god. 1.333 prema 3.931, 1928. god. 1.200 prema 2.135, 1929. god. 896 prema 2.136 i 1930. god. 1.450 prema 2.967. Posljednje četiri godine, iako je i broj Čeha velik, pa i u porastu, osim 1929. godine, ipak znatno prevladuju ostale narodnosti. Pojava je sama po sebi dobra. Ona govori, da su Bašku pored Čeha zavoljeli i turisti drugih narodnosti, da je ona postala dobro poznato kupalište, a povećanje broja turista predstavljalo je za Bašku veoma značajan turistički procvat.

Ali je Baška sada prestajala biti isključivo kupalište za Čehe. Od 1926. godine nju naročito posjećuju Austrijanci, manje Nijemci i Mađari, »dok su se Česi i Slovenci povukli, te pohađaju druga kupališta«, a Baška »ne slovi u prvom redu kao kupalište za Slavene«.[124] Prikazujući 1930. godine Bašku kao kupalište Ljubdrag Brgić primjećuje, da je djelokrug Baške prilivom drugih inozemaca postao širi, ali istodobno iznosi i sumnju u to, je li za turističku budućnost Baške to zapravo dobro ...

»Je li dobro ili nije, da se Baška, kao kupalište, odrekla slavenske note, o tome bi se dalo mnogo govoriti, ali ovdje nije mjesto. Jedno svakako stoji, a to je, da je Baška slavenskom notom bila sebi osigurala posjet stanovitog broja gostiju u stanovitom trajanju kupališne sezone, a da li si je bez te note osigurala također stalan posjet, to će da pokaže budućnost. Svakako stoji, da će Baška, bude li htjela ostati kupalište, bez specijalnog karaktera na pr. kao Rab, morati, a u konkurenciji s ostalim kupalištima Jadrana, specijalno Gornjeg Jadrana i s Italijom (kad bude prestao bojkot sa strane Nijemaca prema njoj), morati uložiti mnogo više truda i kapitala, a da bude s uspjehom mogla konkurirati istima.

[124] Lj. Brgić, Baška ... Naša sloga 24. I. 1930.

Baška je doduše kao kupalište, bez specijalnog karaktera, dosada prilično dobro posjećena, ali to još ne znači, da tako mora i ostati.«[125]

Kako je Baška prestala biti kupalište isključivo čeških turista, nužno je ovdje pokazati odnos narodnosti među njenim posjetiocima.[126]

Pregled turista Baške po narodnostima 1930.–1935.

Godina	Jugoslaveni	Austrijanci	Nijemci	Čehoslovaci	Madžari	Poljaci	Balkanski narodi	Švicarci	Englezi	Nordijci	Amerikanci	Italijani	Ostali	Inozemci	U k u p n o
1930	976	1510	369	1450	39	42	7	1	2	—	7	9	5	3441	4417
1931	837	1148	170	882	42	70	1	13	2	4	1	15	2	2350	3187
1932	1035	578	108	770	4	14	—	—	—	2	2	8	8	1494	2529
1933	800	1061	32	942	9	12	—	2	2	3	—	13	9	2085	2885
1934	844	1264	36	895	20	99	3	22	1	6	1	8	13	2268	3212
1935	938	1106	27	1334	8	21	3	32	7	—	1	6	1	2546	3484

Pregled pokazuje, da je Baška pretežno kupalište inozemaca. Broj Jugoslavena iznosi uvijek ispod 1000, osim 1932. godine (1035), a ukupan broj inozemaca je preko 2 odnosno 3, a 1930. godine premašio je i četiri tisuće. Turisti iz zapadnih zemalja su malobrojni, a među ovima se 1934. i 1935. godine zapažaju Švicarci. Dolaze Madžari, nešto više Poljaci, a brojniji su Nijemci, ali glavna turistička publika Baške su Čehoslovaci i Austrijanci. Prvi opadaju, drugi su u porastu. Već 1930. godine broj Austrijanaca iznosi 1510, a broj Čeha 1450, dok idućih godina, osim 1932. i 1935., kada su Česi brojniji, Austrijanci nadmašuju Čehe. 1922. i 1923. godine bili su Česi gotovo jedini posjetioci Baške: 1690, prema 262 i 1350 prema 279 drugih narodnosti. Od godine 1925. taj se omjer mijenja. Od 1930. do 1935. godine posjetioci Baške su po narodnostima s obzirom na slavenski karakter ovog kupališta ovako raspoređeni:

Godina	Jugoslaveni	Čehoslovaci	Ostali inozemci	Ukupno
1930	976	1450	1991	4417
1931	837	882	1468	3187
1932	1035	770	724	2529
1933	800	942	1143	2885
1934	844	895	1373	3212
1935	938	1334	1212	3484

Baška više nije ni kupalište Čehoslovaka ni domaćih turista. Broj inozemaca i u odnosu na Čehe i u odnosu na Jugoslavene je veći 1930.,

[125] Ibidem.

[126] Podatke o turistima po narodnostima od 1930–1935 iz navedenog broja »Naše sloge« i navedenih brojeva »Jugoslavenskog turiste« za ovaj i ostale ovakve preglede.

1931., 1933. i 1934., a samo 1932. i 1935. godine su Česi brojniji od svih ostalih inozemaca zajedno. Obilježje Baške kao nekada češkog kupališta sada više ne postoji. Ipak je ona i nadalje sačuvala onu osobitost, koju su joj bili namijenili njeni osnivači, među njima i Čeh Emil Geistlich, naime da bude izrazito slavensko kupalište. Jugoslaveni, Česi i Poljaci čine stalno većinu posjetilaca Baške u navedenim godinama: 1930. godine 2468 Slavena prema 1949 ostalih narodnosti, 1931. godine 1789 prema 1398, 1932. godine 1819 prema 710, 1933. godine 1754 prema 1131, 1934. godine 1838 prema 1364 i 1935. godine 2293 prema 1191.

Ove primjedbe o Baški pokazuju, kakav je bio njen turistički razvoj i njene specifičnosti u razdoblju između dva rata. Ali se one nameću i u vezi razmatranja razvitka drugog krčkog kupališta – *Malinske*. Ona se brzo razvijala, pa je od 1936. godine i brojem posjetilaca i brojem noćenja prestigla Bašku, tog »pionira krčkog turizma«, tu »maticu krčkih kupališta i ljetovališta« i otada postala *prvo* turističko mjesto otoka Krka.

Malinska nije do Prvog svjetskog rata postigla one uspjehe kao Baška. Ona se zapravo tek počela razvijati kao kupalište, pošto je dugo godina bila poznata kao opatijsko-lovransko izletište. Baški već 1921. godine posjećuju 1000 turista, a 1922. godine čak 2155, nešto manje 1923. i 1924. godine, a u Malinskoj je 1924. zabilježeno svega 620 posjetilaca, a 1925. godine 966.[127] Prema ondašnjem broju posjetilaca Baške svakako neznatan broj. Malinska je, međutim, idućih godina slijedila put turističkog razvitka Baške, ugledala se na nju i druga kupališta Hrvatskog Primorja. Već se 1925. godine piše za Malinsku da se, osim Baške, od svih mjesta na otoku Krku (Omišlja, Krka i Punta) »razvila već sada u lijepo uređeno morsko kupalište, sa svim uredbama (!) za primanje stranaca i s već dosta razvijenim komforom«.[128] Od godine 1929., kada su Malinsku posjetila 2102 turista, ona se sve brže i uspješnije razvija. To nam prikazuje i ovaj pregled.

Pregled turista i noćenja u Malinskoj 1929.–1940.

Godina	Turisti	Razlika		Noćenja	Razlika		Prosječni boravak	Fin. efekat u mil. din.
		u broju	u %		u broju	u %		
1929	2102	—	—	46571	—	—	22	4,6
1930	3230	+1128	53	44671	— 1900	4	13	4,4
1931	3061	— 269	8	41025	— 3646	8	13	4,1
1932	1813	—1248	41	33526	— 7499	18	18	3,3
1933	2367	+ 554	31	44105	+10579	31	18	4,4
1934	2510	+ 143	6	45324	+ 1219	3	18	4,5
1935	3127	+ 617	25	52098	+ 6774	15	16	5,2
1936	3210	+ 83	3	48730	— 3368	6	15	4,8
1937	3528	+ 318	10	56015	+ 7285	15	16	5,6
1938	3006	— 522	15	47681	— 8334	15	16	4,7
1939	2508	— 498	17	38500	— 9181	19	15	3,8
1940	1002	—1506	60	14032	—24468	63	14	1,4

[127] Ivo Rubić, Naši otoci na Jadranu, Split 1927, str. 38.
[128] V. Dobrić, nav. vodič, str. 8.

Osim u godinama svjetske krize, 1931. i 1932., i u godinama neposredno pred Drugi svjetski rat broj posjetilaca u Malinskoj stalno raste. Od 1924. god., kad je u Malinskoj bilo samo 620 turista, godine 1929. ima ih 2102, a godine 1930. čak 3230. Uspon je svakako brz. Iako idućih godina opada broj turista u odnosu na 1930. godinu, on je dosta čvrst, a od 1935. do 1938. godine uvijek je iznad 3 tisuće.

Značajan je stalni porast broja noćenja, jer je i prosječni boravak turista velik. 1929. godine on iznosi 22 noći, zatim je nešto manji (18), a redovno je oko 16. Najveći broj noćenja postignut je 1937. godine i iznosi 56.015.

Financijski efekat iznosi godišnje preko 4 milijuna dinara. Manji je od toga samo 1932. i 1939. godine, a još više opada 1940. godine. U dvije godine, 1935. i 1937., bio je veći od 5 milijuna dinara.

Za 12 godina brzog turističkog razvoja od 1929. do 1940. ukupan broj turista u Malinskoj iznosi 31.464, a ukupan broj noćenja 512.278. Ukupan financijski efekat u istom roku penje se na oko 60 milijuna dinara.

Do 1914. Malinska nije bila snažnije koraknula u svom razvoju kao kupališno mjesto, a sada je postigla vrlo znatan napredak. Što ga je omogućilo, pokazat će djelomični pregled njenih posjetilaca po narodnostima.

Pregled turista Malinske po narodnostima 1930.–1935.

Godina	Jugoslaveni	Austrijanci	Nijemci	Čehoslovaci	Mađari	Poljaci	Balkanski narodi	Švicarci	Englezi	Nordijci	Amerikanci	Talijani	Ostali	Inozemci	U k u p n o
1930	1471	354	57	1279	38	28	—	—	—	—	—	1	2	1759	3230
1931	1342	349	28	1295	18	22	—	4	—	—	—	3	—	1719	3061
1932	1051	85	17	636	8	5	3	—	—	—	2	2	4	762	1813
1933	868	218	18	1243	4	3	3	3	1	—	3	1	2	1499	2367
1934	969	176	19	1315	9	4	—	3	—	3	—	7	5	1541	2510
1935	966	190	20	1924	2	13	5	1	—	1	—	2	3	2161	3127

U Malinskoj su, uzevši pojedinačno, na prvom mjestu jugoslavenski turisti godine 1930., 1931. i 1932. Istih godina jaki su i dolaze na drugo mjesto Čehoslovaci, ali iduće tri godine, 1933., 1934. i 1935., oni pretječu Jugoslavene i izbijaju na prvo mjesto. Na trećem su mjestu turisti iz Austrije. Ostali inozemni turisti dolaze u neznatnom broju, ali svi ukupno sa Česima i Austrijancima premašuju broj domaćih posjetilaca, osim 1932. godine, kada su inozemci zbog ekonomske krize izostali u većem broju. Prema svojim sve brojnijim posjetiocima iz Čehoslovačke Malinska postaje češko kupalište, a pribrojivši tome Jugoslavene i nešto Poljaka, dobiva kao kupalište izrazito slavenski karakter, jer su Slaveni svake godine u golemoj većini: 1930. godine 2778 prema 425 ostalih

inozemaca, 1931. godine 2659 prema 402, 1932. godine 1692 prema 121, 1933. godine 2114 prema 253, 1934. godine 1319 prema 222 i 1935. godine 2903 prema 224. Na ovo je utjecao povećani broj Čeha. U Baški su oni opadali, a rasli Austrijanci, a u Malinskoj su turisti iz Čehoslovačke u porastu, a broj Austrijanaca nije nikad bio velik, najviše do 200 u jednoj sezoni.

Malinska je tako od 1936. godine potisnula na drugo mjesto kupalište Bašku. To prvenstvo nosi Malinska sve iduće godine brojem turista i noćenja.

Uporedni pregled turista i noćenja u Malinskoj i Baški 1936.–1940.

Godina	Turisti			Noćenje		
	Malinska	Baška	Razlika	Malinska	Baška	Razlika
1936	3210	3114	96	18730	43832	4898
1937	3528	3150	378	56015	42151	13564
1938	3006	1870	2136	47681	28410	19271
1939	2508	2160	348	38500	31007	7493
1940	1002	392	610	14032	4331	9701

Razlika u broju turista između Malinske i Baške pokazuje, kako je prva 1937. godine već odskočila ispred druge, a pogotovo kako je 1938. godine upravo ta razlika između njih veoma velika u korist Malinske. Dvije su opet godine u pogledu broja noćenja osobito upadljive u prilog Malinske. To je godina 1937. i 1938. U prvoj je Malinska jača od Baške u noćenjima za 13.564, a u drugoj za 19.271. To su izvan sumnje krupni uspjesi ovog zapravo mladog kupališta otoka Krka. O tome govori još nekoliko podataka. U toku 12 godina, od 1929. do 1940., Baška je imala 33.423 posjetilaca sa 513.889 noćenja, a Malinska 31.464 posjetilaca sa 512.278 noćenja. Tu je razlika neznatna i u korist Baške. Ona je imala 1.959 više posjetilaca i 1.611 više noćenja od Malinske. Ali te neznatne razlike pokazuju, kako se Malinska brzo razvila, kako je njen turistički procvat sam po sebi neobično upadljiv, a čini ga još upadljivijim ovo uspoređivanje sa Baškom, koja je bila već glasovito kupalište, kada je Malinska tek bila poznato izletište i tek se počela turistički izgradivati.

Malinska je dalje odmakla u svom turističkom razvoju i od Krka, koji se također počeo razvijati u turističko mjesto kada i Baška. U njemu se obnavlja turistička privreda u isto vrijeme, pa je 1924. godine boravilo u *Krku* 381, a 1925. godine 538 posjetilaca.[129] Idućih godina raste i broj turista i broj noćenja. Turistički promet Krka u razdoblju od 1929. do 1940. godine prikazuje ovaj pregled.

[129] I. Rubić, n. d. str. 36.

Pregled turista i noćenja u Krku 1929.–1940.

Godina	Turisti	Razlika u broju	Razlika u %	Noćenja	Razlika u broju	Razlika u %	Prosječni boravak	Fin. efekat u mil. din.
1929	1052			17493			16	1,7
1930	2341	+1289	122	24605	+ 7112	40	10	2,4
1931	1983	— 358	15	33441	+ 8836	36	17	3,3
1932	1182	— 801	40	20295	—13146	39	17	2
1933	820	— 362	30	9270	—11025	54	11	0,9
1934	845	+ 25	3	7860	— 1410	15	9	0,7
1935	861	+ 16	2	7444	— 416	5	9	0,7
1936	953	+ 92	11	9505	+ 2061	27	10	0,9
1937	1490	+ 537	56	13117	+ 3612	31	9	1,3
1938	1367	— 123	8	13204	+ 87	0,6	10	1,3
1939	1305	— 62	5	14100	+ 896	7	11	1,4
1940	513	— 792	60	4862	— 9238	66	9	0,4

Kupalište Krk je imalo 1929. godine više od tisuću, a iduće godine više od dvije tisuće posjetilaca. To je ujedno bila i najveća posjeta između 1929. i 1940. godine. Od 1931. god. broj turista u Krku opada, povećava se od 1937. god., da 1940. naglo i jako padne na ukupno 513 turista. Isto je i s brojem noćenja. Međutim, najveći broj noćenja nije zabilježen 1930. godine, kada je bilo najviše turista, nego 1931. godine, kada je 1983 turista uz prosječni boravak od oko 17 noći proboravilo ukupno 33.441 noć. Poslije toga pada i prosječni boravak i broj noćenja.

U spomenutom razdoblju od 12 godina u Krku je boravilo ukupno 14.712 turista, a ukupni broj noćenja iznosi 175.196. Ukupni prihodi od turizma penju se do 17 milijuna dinara.

Prema pojedinim narodnostima turistički promet Krka od 1930. do 1935. godine vidi se iz ovog pregleda.

Pregled turista u Krku po narodnostima 1930.–1935.

Godina	Jugoslaveni	Austrijanci	Nijemci	Čehoslovaci	Mađžari	Poljaci	Balkanski narodi	Švicarci	Englezi	Nordijci	Amerikanci	Italijani	Ostali	Inozemci	Ukupno
1930	937	1016	142	73	44	18	—	—	5	—	1	83	22	1404	2341
1931	1125	581	42	95	23	4	1	—	5	—	—	96	11	858	1983
1932	936	114	25	29	8	4	—	—	—	—	—	62	4	246	1182
1933	348	330	32	87	5	1	1	—	—	—	—	16	—	472	820
1934	427	256	21	70	13	5	—	14	2	—	1	22	4	418	845
1935	494	192	10	124	7	2	3	2	—	—	1	15	11	367	861

Godine 1930. u Krku su bili najbrojniji Austrijanci (1016), a 1933. godine većinu kupališnih posjetilaca čine turisti iz inozemstva. U

ostalim je godinama više jugoslavenskih turista, prema čemu je Krk bio ljetovalište domaćih posjetilaca. To je jedno od obilježja ovog turističkog mjesta. Drugo je, da među inozemnim turistima – Nijemcima, Čehoslovacima, Madžarima, Poljacima i drugima – na prvom su mjestu uvijek turisti iz Austrije, iako broj inozemaca uopće nije velik. Među njima ima u Krku i više Italijana. To nije slučaj u drugim krčkim kupalištima. To je zato, što je u Krku bio znatan broj talijanskih optanata, pa otuda i veći broj turističkih posjetilaca iz Italije.

Konačno, obilježje je Krka, da je ostao malo kupalište i nije se razvio u veće turističko mjesto kao Baška i Malinska.

V.

S pregledom turističkog prometa grada Krka završen je prikaz razvoja onih krčkih kupališta, koja su se počela razvijati prije Prvog svjetskog rata. Poslije oslobođenja otoka Krka i njegova priključenja Jugoslaviji i druga su se mjesta na ovom otoku počela izgrađivati u kupališta, pa će prikaz njihova turističkog prometa dati zatim opću sliku o otoku Krku kao turističkom području. Ta su mjesta Omišalj i Punat, a poslije njih Vrbnik, Njivice i Šilo.

Omišalj je već prije, kako je navedeno, bio izabran da se izgradi u turističko mjesto. Smješten u pogodnoj uvali, nedaleko Rijeke (vožnja parobrodom iz Rijeke traje tri četvrtine sata), ugodno izletište i danas, Omišalj se poslije 1921. godine mogao brzo razviti u veće krčko kupalište. Sam je gradić, međutim, smješten na brežuljku iznad uvale, što baš nije bilo prikladno za smještaj turista, pa je bilo stoga potrebno izgraditi vile i hotele ispod gradića na obali. Tako i nastaje novi, kupališni Omišalj, a sam je gradić na brežuljku i dalje sačuvao svoje starinsko obilježje.

1924. godine bilo je u Omišlju još malo posjetilaca – svega 103,[130] a u Puntu ih je bilo 207,[131] u Krku, kako je navedeno, 381, u Malinskoj 620, a u Baški znatno više – 1622. Početak turističkog prometa u Omišlju bio je dakle skroman. Godine 1925. Omišalj još nema hotela. Turisti stanuju u gostionicama i po privatnim kućama, a hrane se »u dvjema lijepo uređenim gostionicama«.[132] Ali je dosta brza izgradnja kupališnog dijela Omišlja idućih godina omogućila porast posjetilaca, pa je već 1929. godine više turista u Omišlju (1450) nego u Puntu (1172), i više nego u Krku (1052). Otada do 1940.. dakle za 12 godina, turistički promet u Omišlju razvijao se stalno, što se vidi iz ovog pregleda.

[130] Ibidem, str. 38.

[131] Ibidem, str. 37.

[132] V. Dobrić, nav. vodič, str. 53.

Pregled turista i noćenja u Omišlju 1929.–1940.

Godina	Turisti	Razlika		Noćenja	Razlika		Prosječni boravak	Fin. efekat u mil. din.
		u broju	u %		u broju	u %		
1929	1450	—	—	24415	—	—	17	2.4
1930	1101	— 349	24	10369	—14046	57	9	1
1931	1455	+ 354	32	18070	+ 7701	74	12	1.8
1932	1094	— 361	25	16918	— 1152	6	15	1.6
1933	1380	+ 294	26	21557	+ 4639	26	15	2.1
1934	1852	+ 472	34	30880	+ 9323	43	16	3
1935	1786	— 66	3	27659	— 3221	10	15	2.7
1936	1828	+ 42	2	26707	— 952	3	14	2.6
1937	2263	+ 435	24	30425	+ 3718	14	13	3
1938	1212	—1051	27	17561	—12864	24	14	1.7
1939	1468	+ 256	21	22262	+ 4701	27	15	2.2
1940	767	— 701	47	12532	— 9730	44	16	1.2

Broj turista u Omišlju u stalnom je porastu. Od 1935. do 1937., dakle tri godine uzastopce, broju turista u Omišlju pridodati su i oni, koji su ljetovali u susjednim Njivicama, koje se od 1938. godine vode, međutim, kao samostalno kupalište. Iste godine dolazi i do smanjenja broja turista u Omišlju, što se događa i u drugim kupalištima, pošto su u većem broju izostali inozemci iz političkih razloga i događaja u Evropi pred Drugi svjetski rat. Najviše posjetilaca bilo je godine 1937. – 2263 –, a najveće je smanjenje nastupilo 1940. godine – na 701.

Istu sliku pokazuje i broj noćenja: porast bez naglih promjena. Prosječni boravak je visok, uvijek približno oko 15 noći. Najviše noćenja nije bilo 1937. godine – kada i najviše posjetilaca –, nego 1934. godine, to jest 30.880 uz prosječni boravak više od 16 noći.

Godišnji prihod od turizma iznosio je od 1 do 2 milijuna, a 1934. i 1937. godine popeo se na tri milijuna dinara.

Što je dovelo do takva razvoja Omišlja kao turističkog mjesta, upotpunit će pregled turista po narodnostima.

Pregled turista u Omišlju po narodnostima 1930.–1935.

Godina	Jugoslaveni	Austrijanci	Nijemci	Čehoslovaci	Mađžari	Poljaci	Balkanski narodi	Švicarci	Englezi	Nordijci	Amerikanci	Italijani	Ostali	Inozemci	U k u p n o
1930	862	130	26	76	4	—	1	—	1	—	—	—	1	239	1101
1931	1094	195	16	114	11	—	—	2	2	12	7	—	2	361	1455
1932	938	65	11	58	11	3	—	—	—	—	3	—	5	156	1094
1933	1041	173	19	122	12	3	—	6	—	—	1	2	1	339	1380
1934	1345	269	29	158	18	6	—	8	5	1	2	5	6	507	1852
1935	1255	188	6	293	14	4	—	8	3	—	—	10	5	531	1786

Prvo upada u oči, da je Omišalj kupalište jugoslavenskih turista. Oni su stalno u većini prema inozemnim posjetiocima, od kojih nijedna narodnost nema osobitu prevagu, kako je slučaj u Baški, Malinsko i Krku. Austrijanci i Čehoslovaci su najbrojniji, ali između njih nije velika razlika. Malen, ali stalan je broj turista iz Madžarske.

Omišalj se kao turističko mjesto razvijao dosta brzo. 1928. godine primjećuje Milan Šenoa, da su hoteli u Omišlju »još mali i dosta skromni«, ali dodaje i to, da je jedan veliki hotel u gradnji.[133] Takav brzi razvoj Omišlja potisnuo je mjesto Krk i brojem turista i brojem noćenja, pa je Omišalj došao na *treće* mjesto među krčkim kupalištima, dakle poslije Malinske i Baške. Za 12 godina (1929–1940) u Omišlju je boravilo 17.656 turista – u Krku 14.712 – sa 259.355 noćenja – u Krku 175.196 –, a prihodi su od turizma iznosili više od 25 milijuna dinara – u Krku 17.

U *Puntu*, međutim, koji je po broju posjetilaca bio 1924. godine jači od Omišlja (207 : 103), nije došlo do tako naglog razvoja mjesta. Otočić Košljun u uvali ispred Punta služio je, doduše, već i prije za odmarалište, ali samo mjesto Punat, inače po broju stanovništva najveće na otoku Krku, razvija se tek sada kao kupalište. 1925. godine imalo je nekoliko dobrih gostionica, jednu vilu sa pansionom i vlastito kupalište[134] sa 83 kabine.[135] Turistički promet u Puntu vidi se iz ovog pregleda.

Promet turista i noćenja u Puntu 1929.–1940.

Godina	Turisti	Razlika		Noćenja	Razlika		Prosječni boravak	Fin. efekat u mil. din.
		u broju	u %		u broju	u %		
1929	1192	—	—	17493	—	—	15	1,7
1930	1538	+366	28	19200	+1707	10	12	1,9
1931	873	—665	43	11416	—7784	40	13	1,1
1932	476	—397	45	6914	—4502	39	14	0,6
1933	413	— 63	13	5605	—1309	18	13	0,5
1934	598	+185	45	7906	+2301	41	13	0,7
1935	772	+174	29	9223	+1317	16	12	0,9
1936	841	+ 69	9	11986	+2763	30	14	1,1
1937	869	+ 28	3	10543	—1443	12	12	1
1938	569	—300	34	7797	—2746	26	14	0,7
1939	537	— 32	4	7545	— 252	3	14	0,7
1940	182	—355	66	2133	—5412	72	12	0,2

Punat se bio počeo lijepo razvijati, ali poslije 1930. godine, kada je posjetilaca bilo 1538, oni opadaju i idućih su godina uvijek ispod tisuće. Prosječni boravak je velik, 12 do 14 noći, a najveći broj noćenja postignut je iste godine, kada i najveći broj turista, to jest 1930. s ukupno 19.200 noćenja. Financijski efekat je redovno ispod jednog

[133] M. Šenoa, nav. vodič, str. 12.
[134] V. Dobrić, nav. vodič, str. 59.
[135] Jos. A. Kraljić, Aleksandrovo na Krku, Jadranska straža, VII/1929, str. 135.

milijuna, osim u prvim godinama ovog razdoblja, kada iznosi skoro dva milijuna dinara.

Posjetioci Punta su pretežno Jugoslaveni, ali je bilo u manjem broju i inozemaca, napose Austrijanaca, Čeha i Nijemaca.

U spomenutom periodu bilo je ukupno 8.840 turista, noćenja 117.761, a ukupni prihodi od turizma su iznosili oko 11 milijuna.

Nešto kasnije poslije Punta, zapravo od 1927. godine, počeo se razvijati i *Vrbnik*, već davno poznato izletište posjetilaca Crikvenice i Selca. Spomenute godine dobio je svoje malo kupalište.[136] Posjetioci su mu većinom iz Jugoslavije, ali su u njemu znali ljetovati i inozemci u malom broju. Čeha je bilo na primjer 1934. godine 37, a 1935. godine 12, Austrijanaca istih godina 15, odnosno 25. Turistički promet Vrbnika prikazuje ovaj pregled.

Pregled turista i noćenja u Vrbniku 1929.–1940.

Godina	Turisti	Razlika		Noćenja	Razlika		Prosječni boravak	Fin. efekat u mil. din.
		u broju	u %		u broju	u %		
1929	107	—	—	2369	—	—	22	0.2
1930	210	+103	96	3663	+1294	55	17	0,3
1931	160	— 50	24	2510	—1153	31	16	0.2
1932	118	— 42	26	587	—1923	76	5	0,05
1933	145	+ 27	23	1671	+1084	187	11	1.6
1934	255	+110	75	2139	+ 468	28	8	2,1
1935	159	— 96	37	1531	— 608	25	10	1.5
1936	253	+ 94	60	2730	+1199	80	11	2.7
1937	255	+ 2	1	2702	— 28	1	10	2.7
1938	147	—108	42	1170	—1532	33	8	1.1
1939	66	— 81	54	852	— 318	27	13	0,08
1940	16	— 50	76	121	— 731	86	8	0,01

U ovih 12 godina Vrbnik je posjetio ukupno 1.891 turist, koji su ukupno proboravili 22.045 noći uz prosječni boravak, koji je skoro uvijek veći od 10, odnosno u slabijim sezonama pada na 3, pa čak jednom i na 5 noći. Ukupni financijski efekat za isto vrijeme iznosi 12 i po milijuna dinara.

Konačno, pored spomenutih većih mjesta na otoku Krku i dva manja javljaju se sada kao kupališta: *Njivice* i *Šilo*. U statistici prometa stranaca od 1935. godine vode se Njivice zajedno s Omišljem, a Šilo zajedno sa Vrbnikom,[137] ali od 1938. godine i oni se javljaju kao samostalna kupališna mjesta.[138] Šilo je već odavno, još prije 1914. godine, bilo poznato kao crikveničko izletište, što Njivice nisu, ali su one kao samostalno kupalište bolje i brže napredovale od Šila.

[136] Otok Krk, Sušak-Ljubljana 1932, str. 52 i Jos. A. Kraljić, Vrbnik, Jadranska straža IX/1931, str. 126.

[137] Izvještaj o radu Turističkog saveza za Hrvatsko Primorje i Gorski Kotar u g. 1935, Sušak 1936, str. 19.

[138] Izvještaj o radu Turističkog saveza za Hrvatsko Primorje i Gorski Kotar u g. 1938. Sušak 1939. str. 14.

Već 1925. godine Njivice imaju »lijep hotel za strance, oveću ukusnu građevinu sa depandansom »Vila Dinka«, a pred hotelom kupalište »uređeno zasada dosta primitivno, no položajem prikladno za kupanje djece i neplivače«.[139] Ipak se i ovo mjestance za prvih desetak godina dosta slabo razvijalo.

Turistički promet Njivica i Šila za tri godine pokazuju ova dva pregleda.

Pregled turista i noćenja u Njivicama 1938.–1940.

Godina	Turisti	Razlika		Noćenja	Razlika		Prosječni boravak	Fin. efekat u mil. din.
		u broju	u %		u broju	u %		
1938	444	—	—	5365	—	—	12	0,5
1939	481	+ 37	8	4759	— 606	11	10	0,4
1940	104	—377	78	1010	—3749	79	10	0,1

Pregled turista i noćenja u Šilu 1938.–1940.

1938	134	—	—	2412	—	—	18	0,2
1939	127	— 7	5	1602	— 810	33	13	0,1
1940	117	— 10	7	1747	+ 145	9	15	0,1

Oba su kupališta skromnog opsega i bila su na početku svoga razvoja. Broj posjetilaca je veći u Njivicama. Šilo je i nadalje ostalo pretežno crikvenićko izletište uz mali godišnji posjet stalnih turista. Njivice, međutim, koje se nalaze između Malinske i Omišlja, više su pošle putem samostalnog razvoja kao kupalište. Za tri godine u Šilu je boravilo ukupno 378, a u Njivicama 1.029 turista. Prvi su proboravili u Šilu 5,761 noć, a drugi u Njivicama 11.139 noći. Inozemaca je bilo više u Njivicama – godine 1939. čak i 200. Prihod od turizma za isti broj godina iznosio je u Njivicama 1 milijun, a u Šilu oko pola milijuna dinara.

VI.

Ovako su nastajala i razvijala se krčka kupališta, a cio otok Krk postao turističko područje. Nijedno mjesto uz obalu otoka nije ostalo nezainteresirano za turizam kao privrednu granu, pa je čak Klimno, uvučeno u uvalu Soline ispod Dobrinja, a u susjedstvu Šila, postajalo povremeno skromno ali zanimljivo izletište.

Sva su se mjesta uređivala i izgrađivala, a putem propagande (prospekata, oglasa, članaka u novinama i časopisima, vodiča i sl.) bila su sve poznatija u zemlji i inozemstvu, što je iz godine u godinu povećavalo priliv turista. Mogućnosti za smještaj i opskrbu bile su sve veće,

[139] V. Dobrić, nav. vodič, str. 53.

udobnost sve bolja, a saobraćajne prilike od obalskih do otočkih mjesta i na samom otoku sve povoljnije. Godine 1939. bio je u pojedinim krčkim kupalištima za smještaj turista (bez soba u privatnim kućama) ovaj broj hotela, pansiona i gostionica:[140]

Baška: 4 hotela i 5 pansiona sa 245 soba i 447 kreveta;
Malinska: 6 hotela, 2 pansiona i 1 gostionica sa 179 soba i 351 krevet;
Krk: 2 hotela i 1 gostionica sa 36 soba i 73 kreveta;
Omišalj: 5 hotela sa 157 soba i 204 kreveta;
Punat: 5 hotela i 3 pansiona sa 62 sobe i 121 krevet;
Vrbnik: 1 pansion sa 3 sobe i 5 kreveta;
Njivice: 1 hotel sa 30 soba i 50 kreveta; i
Šilo: 3 gostionice sa 11 soba i 21 krevet.

Ukupno je bilo na otoku Krku spomenute godine 36 ugostiteljskih radnja – 20 hotela, 11 pansiona i 5 gostionica sa 723 sobe i 1.272 kreveta.

Otok Krk se tako postepeno razvio u važno turističko područje. Turizam je postao važna privredna grana otoka. To su mogli potvrditi i pojedinačni odvojeni prikazi turističkog prometa u pojedinim krčkim kupalištima. Ovaj se otok i sa gledišta turizma mogao nazvati »zlatnim otokom«. Opća slika o njemu kao turističkom području i njegovu turističkom prometu dobit će se potpunije iz ovih pregleda.

Pregled turista po mjestima otoka Krka 1929.–1940.

Mjesto	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940
Baška	3032	4417	3187	2529	2885	3212	3484	3114	3150	1870	2160	392
Malinska	2102	3230	3061	1813	2367	2510	3127	3210	3528	3006	2508	1002
Omišalj	1450	1101	1455	1094	1380	1852	1786	1828	2263	1212	1468	767
Krk	1052	2341	1983	1182	820	845	861	953	1490	1367	1305	513
Punat	1192	1538	873	476	413	598	772	841	869	569	537	182
Vrbnik	107	210	160	118	145	255	159	253	255	147	66	16
Njivice	—	—	—	—	—	—	—	—	—	444	481	104
Šilo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	134	127	117

Pregled noćenja po mjestima otoka Krka 1929.–1940.

Mjesto	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940
Baška	47926	58156	53892	43669	46830	52177	61208	43832	42451	28410	31007	4331
Malinska	46571	44671	41025	33526	44105	45324	52098	48730	56015	47681	38500	14032
Omišalj	24415	10369	18070	16918	21557	30880	27659	26707	30425	17561	22262	12532
Krk	17493	24605	33441	20295	9270	7860	7444	9505	13117	13204	14100	4862
Punat	17493	19200	11416	6914	5605	7906	9223	11986	10543	7797	7545	2133
Vrbnik	2369	3663	2510	587	1671	2139	1531	2730	2702	1170	852	121
Njivice	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5365	4759	1010
Šilo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2412	1602	1747

[140] M. J. Popović, Vodič za turistička putovanja. Letnje izdanje 1939., g., Beograd 1939.

Skupni pregled turista i noćenja na otoku Krku 1929.–1940.

Godina	Turisti	Razlika		Noćenja	Razlika		Prosječni boravak	Fin. efekat u mil. din.
		u broju	u %		u broju	u %		
1929	8935	—	—	156267	—	—	17	15,6
1930	12837	+ 3902	44	160664	+ 4397	3	12	16
1931	10719	— 2118	16	160354	— 310	0,2	15	16
1932	7212	— 3507	33	121909	—38445	24	17	12,1
1933	8010	+ 798	11	129038	+ 7129	6	16	12,9
1934	9272	+ 1262	16	146286	+17248	13	15	14,6
1935	10189	+ 917	10	159163	+12877	8	15	15,9
1936	10199	+ 10	0,09	143490	—15673	10	14	14,3
1937	11555	+ 1356	13	155253	+11763	8	13	15,5
1938	8749	— 2806	24	123600	—31653	20	14	12,3
1939	8652	— 97	1	120627	— 2973	2	14	12
1940	3093	— 5559	64	40768	—79859	66	13	4

U prvom pregledu prikazan je broj turista u pojedinim godinama i pojedinim mjestima za razdoblje od 1929. do 1940. godine. To je učinjeno i u drugom pregledu za broj noćenja. Treći pregled daje osim ukupnog broja turista i noćenja još i porast odnosno opadanje i turista i noćenja po godinama u broju i postotku sa prosječnim boravkom i godišnjim financijskim efektom od turizma. Primjećuje se, da je 1930. godine bila najbolja kupališna sezona i brojem turista – 12.837 – i brojem noćenja – 160.664. Za njom je ona iz 1931. godine – 10.719 turista sa 160.354 noćenja –, kojoj se približuju sezone iz 1935., 1936. i 1937. godine. Ostale su bile slabije, 1932. i 1933. godine zbog svjetske ekonomske krize, a od 1938. godine zbog političkih događaja u Evropi i priprema za Drugi svjetski rat.

U navedenom razdoblju (1929–1940) na otoku Krku je boravilo ukupno 109.422 posjetilaca. Oni su u krčkim kupalištima proveli 1,617.419 noći. Turističkoj privredi otoka to je dalo prihod od preko 160 milijuna dinara.

Pregled domaćih turista u mjestima otoka Krka 1929.–1935.

Mjesto	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
Baška	818	976	837	1035	800	844	938
Malinska	756	1471	1342	1051	868	969	966
Omišalj	1182	862	1094	938	1041	1345	1255
Krk	564	937	1125	936	348	427	494
Punat	221	908	537	325	312	364	544
Vrbnik	93	195	155	105	125	191	113

Ova slika o turizmu otoka Krka bila bi, međutim, nepotpuna, kad se ne bi naveli i posjetioci po narodnostima za cijeli otok, budući da inozemni turisti svojim boravkom povećavaju priliv stranih deviza, što

utječe na platnu bilancu zemlje prema inozemstvu. U idućim pregledima prikazan je broj domaćih i inozemnih turista u krčkim kupalištima u toku sedam godina.

Pregled stranih turista u mjestima otoka Krka 1929.–1935.

Mjesto	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
Baška	2214	3441	2350	1494	2085	2368	2546
Malinska	1346	1759	1719	762	1499	1541	2161
Omišalj	268	239	361	156	339	507	531
Krk	488	1404	858	246	472	418	367
Punat	971	630	336	151	101	234	228
Vrbnik	14	15	5	13	20	64	46

Uporedni pregled domaćih i stranih turista na otoku Krku 1929.–1935.

Godina	Domaći	%	Strani	%	Ukupno
1929	3634	41	5301	59	8935
1930	5349	42	7488	58	12837
1931	5090	47	5629	53	10719
1932	4390	61	2822	39	7212
1933	3494	44	4516	56	8010
1934	4140	45	5132	55	9272
1935	4310	42	5879	58	10189

S ovim nije prikazan cjelokupni turistički promet otoka Krka u razdoblju od 1921. do 1940. godine, jer za nj nedostaju zasada potpuni podaci i za broj turista i za broj noćenja. To vrijedi i u prvom slučaju, kada se govori o svima turistima, a isto tako i u drugom, kada su turisti raspoređeni na domaće i strane. Ali je s tim dat uvid *prvo* u važno razdoblje od 12 godina (1929–1940), kada je turizam na otoku Krku iza početne faze obnove i daljeg razvoja poslije 1921. godine već bio postao važan činilac u ekonomici otoka, a *drugo* u pregledu posjete domaćih i stranih turista u toku šest godina (1929–1935) pokazano je, da su krčka kupališta posjećivali u većem broju domaći, ali još više turisti iz drugih zemalja. Tako je otok Krk zauzimao svoje određeno mjesto i u našem deviznom turizmu, što ga kao turističko područje čini još značajnijim u odnosu na važnost takva turizma za cijelu državnu zajednicu.

Već su spomenuta nastojanja iz 90-ih godina XIX. stoljeća, da se Rab turistički podigne. Navedeno je također i ono, što je učinjeno na Rabu krajem prvog i početkom drugog decenija XX. stoljeća, kada su postignuti dobri rezultati u izgradnji Raba kao kupališta. Da bi slika o turističkom Rabu bila potpunija, treba navesti ovdje još jedan podatak, naime da je 1914. godine, u kojoj je kupališna sezona bila naglo prekinuta austrijskom objavom rata Srbiji, čime je započeo Prvi svjetski rat – bilo u Rabu 6.000 turista.[141] U poredenju s Opatijom iz iste godine, kada su u njoj boravila 31.992 posjetioca, to je doduše vrlo neznatan broj. Međutim, Opatija se turistički jače razvija od 80-ih godina XIX. stoljeća, a Rab je zapravo za nekoliko godina šire turističke djelatnosti postigao takav porast turista, da je to za nj očigledno značajan uspjeh. Na to nas upozorava i tadašnje stanje turističkog prometa u Crikvenici. Ona se počela razvijati turistički krajem 80-ih godina, pa je 1910. godine imala 5.085 posjetilaca, 1912. godine 6.635, 1913. godine 8.251 (maksimum u prvom razdoblju razvoja), a 1914. godine nešto manje – 7.302. To je više nego u Rabu tih godina, ali ova usporedba pokazuje, da je Rab – kad se jednom počeo turistički izgrađivati – vrlo brzo napredovao. Tako već do 1914. godine i prekida u prometu stranaca.

A poslije tog prekida od šest godina (1914–1918 ratno stanje, 1919–1921 talijanska okupacija otoka) turizam se u Rabu također brzo obnavlja. To potvrđuje i broj turista od 2.200, koji su već 1921. godine ljetovali u Rabu,[142] kada je u Baški bilo 1.000, a u Crikvenici 3.658 posjetilaca. I iduće dvije godine je broj turista u Rabu u porastu: 1922. bilo ih je 3.000, a 1923. godine 4.345.[143] Istih godina je bilo u Baški 2.155, odnosno 1.952 turista, što pokazuje, da je već tada Rab jako odmakao od ovog krčkog kupališta. U Crikvenici je tada bilo 4.533 odnosno 7.130 posjetilaca. Turistički razvijenija Crikvenica je istina bolje posjećena od Raba, ali se već iz podataka za prve tri godine vidi, da Rab i sada naglo raste, da se brzo razvija i napreduje, što usporedba sa Crikvenicom očito potvrđuje.

1924. i 1925. godine u turističkom prometu Raba nastaje smanjenje broja turista. To je, međutim, opća pojava u turizmu Hrvatskog Primorja, pa se zapaža i u Baški i u Crikvenici. Prema Rubiću broj turista u Rabu je 1924. godine spao na 1.309, a 1925. godine je iznosio 1.447,[144] dakle znatno manje prema 1923. godini (za 3.036 odnosno 2.898). Opadanje broja turista tih godina pokazuju i podaci, koje daje Stjepan Marčić,[145] ali je ono slabije, jer je 1924. godine bilo u Rabu

[141] I. Rubić, n. d. str. 39.
[142] Ibidem.
[143] Ibidem.
[144] Ibidem.
[145] S. Marčić, n. d. str. 90.

2.309, a 1925. godine 2.447 turista. Prema 1923. godini manjak je za 2.036, odnosno 1.898 turista. Vjerovatnije je, da su točni Marčićevi podaci, a razlika njihova prema Rubićevim iznosi točno tisuću, što je možda nastalo u prijepisu brojaka. Tu vjerovatnost potkrepljuju i podaci za 1926. godinu. Broj turista te godine raste i u drugim kupalištima, pa i u Rabu, gdje ih je bilo 5.103. Takav je porast te godine u Rabu vjerovatniji prema 2.447 turista (Marčić) nego prema 1.447 turista (Rubić) iz 1925. godine.

I idućih godina u Rabu ima sve više turista: 1927. god. 6.013, 1928. god. 8.955 i 1929. god. čak 11.237. Takav je procvat Raba, brz i stalan. Bašku je jako pretekao, a gotovo se približio Crikvenici. 1926. godine bilo je u Crikvenici 7.487 turista – za 2.384 više nego u Rabu –, 1927. godine 13.098 – znatno više nego u Rabu, to jest za 7.085 –, 1928. godine 11.268 – samo za 2.313 više nego u Rabu –, a 1929. godine 12.903 – što prema Rabu predstavlja višak samo za 1.666 turista. Sama činjenica, da je 1929. godine bilo u Rabu 11.237, a u Crikvenici 12.903 turista, – što i daje tako neznatnu razliku u broju posjetilaca te godine između tih najvećih kupališta u Hrvatskom Primorju – još snažnije potvrđuje, da je Rab brzo napredovao i procvao. Za devet godina turističkog razvoja u predratnoj Jugoslaviji glavno mjesto otoka Raba svrstalo se među naša najveća kupališta na Jadranu, a turizam kao privredna grana postao je značajan faktor u ekonomici ovog otoka.

Za razdoblje od 1921. do 1929. godine nije moguće dati točne podatke o noćenjima turista. Njih ne pokazuju ni statistike iz prvih godina. Izvještaj sušačkog Turističkog saveza navodi noćenja u Hrvatskom Primorju od 1926. godine. Za Crikvenicu takvi su podaci poznati od 1925. godine, a od 1928. i za Rab.[146] U Rabu je te godine zabilježeno 110.840 noćenja, a iduće 125.580. U Crikvenici bilo je noćenja prve godine 162.559, a druge 155.013. To je više nego u Rabu, ali takav porast noćenja rapskih posjetilaca i opet govori o turističkom procvatu ovog gradića sa kulturno-historijskim i umjetničkim spomenicima na otoku punom prirodnih ljepota i draži.

Taj procvat Raba je vidljiviji poslije 1930. godine. Za to desetljeće poznati su točni podaci broja turista i noćenja. Njih je objavio sušački Turistički savez u svojim izvještajima za godinu 1931.–1939.[147] i u štampi za 1930. i 1940. godinu.[148] Prikazuje ih ovaj pregled.

[146] Podatke za Crikvenicu uzeo sam iz bivšeg Općinskog turističkog odbora, a prikupio sam ih prije rata iz njegova arhiva, koji su 1945. uništili Nijemci zapalivši zgradu toga odbora. Podatke za Rab iz arhiva Turističkog društva u Rabu objavio je Andrija Melinčević, Razvoj turizma na otoku Rabu, Riječka revija, IV/1955, br. 3–4, str. 136, ali se ti podaci ne podudaraju sa podacima u izvještajima sušačkog Turističkog saveza 1931–1939.

[147] Izvještaj o radu ... u g. 1931, str. 13, u g. 1932, str. 13, u g. 1933, str. 16, u g. 1934, str. 15, u g. 1935, str. 19, u g. 1936, str. 18, u g. 1937, str. 19, u g. 1938, str. 14, u g. 1939, str. 15.

[148] Naša sloga, Sušak 10. II. 1932. i Jugoslavenski Lloyd, Zagreb 25. I. 1941.

Pregled turista i noćenja u Rabu 1930.–1940.

Godina	Turisti	Razlika		Noćenja	Razlika		Prosječni boravak	Fin. efekat u mil. din.
		u broju	u %		u broju	u %		
1930	11023	—	—	123845	—	—	11	12,3
1931	9892	— 1131	10	78229	— 45616	37	8	7,8
1932	8274	— 1618	16	86871	+ 8642	11	10	8,6
1933	12352	+ 4078	50	125315	+ 38444	49	10	12,5
1934	12261	— 91	1	119555	— 5760	5	10	12
1935	12516	+ 255	2	118114	— 1441	1	9	11,8
1936	12522	+ 6	0,04	124961	+ 66847	6	10	12,4
1937	12644	+ 122	1	117609	— 7352	6	9	11,7
1938	16170	+ 3526	28	126663	+ 9054	8	8	12,6
1939	15976	— 194	1	127905	+ 1242	1	8	12,7
1940	2046	—13930	87	17440	—110465	86	8	1,7

Iz ovog pregleda vidi se stalan porast turista i noćenja u Rabu od 1930. godine, osim nazatka 1931. i 1932. godine iz već poznatih i spomenutih razloga i znatnog smanjenja turista 1940. godine. Od 1933. godine broj turista je stalno iznad 12 tisuća. Najviše ih je bilo 1938. godine, to jest 16.170. U prvoj godini Drugog svjetskog rata broj turista se ne smanjuje mnogo te iznosi 15.976. S druge strane broj noćenja od 1933. godine je uvijek iznad 100 tisuća, pa se 1939. godine penje na 127.905, što ujedno predstavlja i maksimum noćenja u ovom razdoblju, iako je prosječni boravak te godine svega 8 noći, a redovno je bio veći, oko 10 noći.

U toku ovih 11 godina u Rabu je boravilo ukupno 125.676 turista. Broj noćenja je velik, iznosi 1,166.507. Godišnji prihod od turizma penje se na 10 do 12 milijuna dinara, osim 1931., 1932. i 1940. godine, a za ovo razdoblje iznosi ukupno oko 116 milijuna dinara.

Uporedni pregled turista i noćenja u Rabu i Crikvenici 1930.–1940.

Godina	Turisti			Noćenja			Prosječni boravak	
	Rab	Crikvenica	Razlika	Rab	Crikvenica	Razlika	Rab	Crikvenica
1930	11023	11875	852	123845	192499	68654	11	16
1931	9892	10106	214	78229	133234	55005	8	13
1932	8274	8611	337	86871	106181	19310	10	12
1933	12353	12151	201	125315	146681	21366	10	12
1934	12261	13025	764	119555	163695	44140	10	12
1935	12516	12780	264	118114	161659	43545	9	12
1936	12522	13793	1271	124961	168356	43395	10	12
1937	12644	15513	2869	117609	149304	31695	9	9
1938	16170	17647	1477	126663	174910	48247	8	10
1939	15976	17263	1387	127905	160753	32848	8	9
1940	2046	9870	7824	17440	109933	82493	8	11

Veliki turistički procvat Raba pokazat će i uporedni pregled turista i noćenja u Rabu i Crikvenici. To su dva najveća kupališna mjesta u

Hrvatskom Primorju, s tom razlikom, da se Crikvenica počela razvijati i izgrađivati mnogo ranije, postigavši postepeno svoj glas »prvakinje hrvatske rivijere«, a Rab se je izgradio mnogo brže, u kraćem roku, ne zaostajući nimalo za Crikvenicom.

Taj pregled nameće ova dva zaključka:

1. Broj posjetilaca u Rabu je u stalnom porastu i prvih je godina neznatno manji od broja posjetilaca u Crikvenici (852, 214, 377, 764, 264). Godine 1933. čak je više posjetilaca u Rabu nego u Crikvenici – za 201. Nije mnogo, ali je karakteristično. Od 1936. godine razlika u broju posjetilaca se, međutim, povećava u korist Crikvenice, pa 1940. godine iznosi 7.824.

2. Razlike su u noćenjima između Raba i Crikvenice vrlo velike, penju se na desetke tisuća – najmanje 19.310 godine 1932., a najviše 82.493 godine 1940. – i to u korist Crikvenice. Na to utječe pored razlike u broju turista još i prosječni boravak, koji je u Rabu uvijek manji, od 11 do 9 noći, a u Crikvenici je redovno veći, od 9 do 13 pa čak i 16 noći.

Ovako razrađeni podaci potvrđuju, da je Crikvenica, doduše, i nadalje prvak turizma u Hrvatskom Primorju i da je i ona znatno napredovala, za razliku od Opatije, koja se pod talijanskom okupacijom više nije mogla onako razvijati kao do 1914. godine.[149] No činjenica, da se pored tako razvijenog i dobro posjećenog kupališta, nalazi *prvi* baš Rab, koji se određenije počeo turistički razvijati oko dvadesetak godina kasnije, ponovo potvrđuje ono, što je već istaknuto, naime brz razvitak i procvat Raba.

Zašto je i kako došlo do takva procvata Raba, ne pokazuje dosadašnji pregled posjetilaca, jer se u skupnom pregledu *svih* posjetilaca to i ne može pokazati. Bliže objašnjenje dat će pregled turista po narodnostima za nekoliko godina u tome razdoblju.

Pregled turista u Rabu po narodnostima 1930.–1935.

Godina	Jugoslaveni	Austrijanci	Nijemci	Čehoslovaci	Madžari	Poljaci	Balkanski narodi	Švicarci	Englezi	Nordijci	Amerikanci	Italijani	Ostali	Inozemci	U k u p n o
1930	2590	2651	3143	1277	563	478	42	44	32	13	9	54	127	8433	11023
1931	3334	2570	1632	1312	431	255	52	—	45	114	30	38	79	6558	9892
1932	3939	1546	855	1124	298	109	59	—	52	44	21	76	151	4335	8274
1933	4220	3013	889	2894	595	77	63	249	84	43	25	101	99	8132	12352
1934	4221	2927	1012	2556	272	329	80	386	150	48	24	96	160	8040	12261
1935	4267	2223	1090	3052	197	738	66	358	180	57	34	93	161	8249	12516

Među rapskim posjetiocima na prvom su mjestu skoro uvijek Jugoslaveni. Poslije njih su od inozemaca vrlo brojni Austrijanci, Nijemci i Čehoslovaci, a priličan je broj Madžara, Poljaka, Švicara i Engleza,

[149] Vinko Antić, Turizam Istre, Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara. Riječka revija, II/1953. br. 1–2 i zasebno str. 35 i dalje.

imajući u vidu, da broj turista iz ovih zemalja nije nikad bio osobito velik u našim kupalištima. U Rabu ima nadalje turista i drugih narodnosti po nekoliko desetaka. Karakteristika je Raba, da su inozemci vrlo znatna turistička publika njegova. Taj odnos između domaćih i inozemnih turista pokazuje ovaj pregled.

Usporedni pregled domaćih i stranih turista u Rabu 1930.–1935.

Godina	Domaći	%	Strani	%	Ukupno
1930	2590	23,5	8433	76.5	11023
1931	3334	34	6558	66	9892
1932	3939	47.6	4335	52,4	8274
1933	4220	34	8132	66	12352
1934	4221	34	8040	66	12261
1935	4267	34	8249	66	12561

Rab je – vidi se iz ovog pregleda – ne samo dobro poznato kupalište inozemaca, nego su oni i daleko brojniji u odnosu na domaće posjetioce. Inozemaca ima redovno oko 65%, a domaćih oko 35%. Takav priliv stranih turista doveo je do takva povećanja ukupnog broja posjetilaca Raba i time do procvata ovog kupališta. Čak i 1931. i 1932. godine, kada je broj inozemaca bio svuda opao, u Rabu ih ima više nego domaćih turista, to jest 66%, odnosno 52,4%. Sa gledišta deviznog turizma Rab je dakle postao vrlo važno turističko mjesto. Ali ta okolnost, što je Rab bio pretežno kupalište stranih posjetnika, objašnjava ujedno upravo katastrofalan pad turista u Rabu 1940. godine – od 15.976 u 1939. godini na 2.046, to jest za 13.930 manje. Još je veći nazadak u broju noćenja – od 127.905 u 1939. godini na 17.440 u 1940., što predstavlja smanjenje za 110.465 noći. A do ovog naglog slabljenja turističkog prometa u Rabu doveo je upravo nagli izostanak stranih turista u drugoj godini Drugog svjetskog rata. Do toga nije došlo u Crikvenici, koja je također bila kupalište inozemnih turista, ali u njoj su istodobno uvijek bili brojem jaki i domaći turisti. Ovdje su i 1940. godine domaći turisti u porastu za 48% – od 6.133 na 9.114 –, a noćenja za 46% – od 63.179 na 92.525. Iste je godine u Rabu bilo ukupno 2.046, a u Crikvenici 9.870 turista, noćenja u Rabu samo 17.440, a u Crikvenici 109.933.

Inače je Rab bio na glasu kao dobro uređeno i privlačno kupalište. Već je tada imao vodovod, kanalizaciju i električnu rasvjetu. U rapskim kućama bile su mnoge sobe uređene za smještaj gostiju, a 1939. godine Rab je imao 13 hotela i pansiona – i to većih hotela – sa 622 sobe i 1089 kreveta.[150] Dobre parobrodarske veze sa Sušakom i ostalim mjestima djelovale su pored ostaloga također na brz napredak Raba do početka Drugog svjetskog rata.

[150] M. J. Popović, nav. vodič, str. 138.

Otok Rab je imao pored toga i jednu osobitost, naime da se na otoku kao turističko mjesto razvijao samo gradić Rab, a ostala mu mjestanca, naročito Barbat, služe kao izletišta. Na otoku Krku je bilo drukčije. Tamo su se sva, pa i manja mjesta, polagano razvijala kao kupališta. Na Rabu se tek od 1935. godine javlja kao kupalište još i *Lopar*, mjestance u sjevernom dijelu otoka sa vrlo lijepom pješčanom plažom. Te su godine po prvi put zabilježeni loparski posjetioci u statistici sušačkog Turističkog saveza.[151] Otada je turistički promet u Loparu bio sve veći, a prikazuje ga ovaj pregled.

Pregled turista i noćenja u Loparu 1935.–1940.

Godina	Turisti	Razlika		Noćenja	Razlika		Prosječni boravak	Fin. efekat u mil. din.
		u broju	u %		u broju	u %		
1935	329			4344			13	0.4
1936	393	+ 64	20	5728	+1384	32	15	0 5
1937	531	+ 138	34	9107	+3379	59	17	0.9
1938	534	+ 3	0,5	8386	— 721	8	16	0.8
1939	694	+ 160	30	10765	+2379	29	15	1
1940	110	— 584	86	2764	—8001	74	25	0.8

Ovo ugodno mjestance za odmor i oporavak nisu posjećivali domaći, nego strani turisti. Statistički podaci za 1935. godinu pokazuju, da je u Loparu bilo samo 70 jugoslavenskih, a 259 inozemnih posjetilaca, među kojima 136 Austrijanaca, 27 Nijemaca, 78 Čehoslovaka i po nekoliko Poljaka, Švicaraca, Engleza, Nordijaca i ostalih. Slično je bilo i u ostalim godinama.

Iako Lopar pored dobro izgrađenog Raba ostaje u sjeni, ipak je on sa svojom pješčanom plažom i prednostima za mirno ljetovanje postao posebna atrakcija ne samo otoka. Redovna parobrodarska pruga Sušak–Rab i obratno ticala je i Lopar, što je ubrzavalo njegov razvoj, a usporavala ga je slaba kopnena veza s Rabom kao središtem otoka. 1939. godine imo je Lopar pored soba u kućama mještana i 3 pansiona sa 57 soba i 98 kreveta.[152] Perspektive za njegov razvoj bile su sve povoljnije. Kao kupalište Lopar se ubrajao u vrlo ugodno ljetovalište.

VIII.

Treći otok kvarnerske otočke skupine je Pag. Do Prvog svjetskog rata nije se ni pokušalo izgraditi neko njegovo mjesto u kupalište, pa ni u prvom desetljeću postojanja stare Jugoslavije do toga nije došlo.

[151] Izvještaj o radu Turističkog saveza za Hrvatsko Primorje i Gorski Kotar, Sušak 1936, str. 19.

[152] M. J. Popović, nav. vodič, str. 136.

Otočani se bave zemljoradnjom, stočarstvom, ribarstvom i pomorstvom. Otok je bogat maslinama, naročito u Lunu, poznat je po vinogradima, svojim jaganjcima i siru. U samom Pagu, središtu otoka, razvijena je industrija soli u poznatim paškim solanama, koje su inače vrlo stare.[153]

Ipak je poslije 30-ih godina obraćena pažnja i na turizam kao privrednu granu, koja je još i kasnije »bila potpuno zapostavljena, ma da za nju ima ovdje odličnih uslova«.[154] U Pravilniku Savske banovine, kako je već navedeno, Pag je 1933. godine uvršten u klimatska mjesta, a u sličnom pravilniku iste banovine iz 1936. godine pored Paga u takva se mjesta ubraja i Novalja. Prvi turisti dolaze u Pag i Novalju prvih godina četvrtog decenija, ali statistički izvještaj sušačkog Turističkog saveza daje podatke od 1934. godine za Pag, a od 1935. godine i za Novalju, ali ne odvojeno, nego zajedno s Pagom. Turistički promet ovih dvaju paških kupališta prikazuje ovaj pregled.

Pregled turista i noćenja u Pagu i Novalji 1934.–1940.

Godina	Turisti	Razlika		Noćenja	Razlika		Prosječni boravak	Fin. efekat u mil. din.
		u broju	u %		u broju	u %		
1934	309			1221			4	0,1
1935	274	— 35	21	1942	+ 721	60	7	0,1
1936	319	+ 45	17	2885	+ 943	49	9	0,2
1937	189	— 130	40	1732	—1153	40	9	0,1
1938	180	— 9	5	1785	+ 53	3	10	0,1
1939	244	+ 64	35	2195	+ 410	23	9	0,2
1940	105	— 139	56	361	—1834	83	3,4	0,03

Prema podacima iz 1934. godine, koji se odnose samo na Pag, čini se, da se i podaci za iduće godine, kada su Pag i Novalja uvršteni zajedno, ipak odnose većinom na Pag. On je i inače bio bolje ureden i mogao je primiti više turista. U Novalji je tih godina moglo biti tek desetak posjetilaca. U oba su mjesta dolazili većinom domaći turisti. 1934. godine bilo ih je 281, 1935. god. 331, a inozemaca je bilo prve godine ukupno 28, a druge 43. Godišnji prihod od turizma iznosio je oko 100 tisuća dinara. Za sedam godina otok Pag je posjetilo ukupno 1.620 turista, koji su na otoku proboravili 12.121 noć. Prihodi od turizma u tom roku bili su nešto ispod milijun dinara.

Otok Pag nije u turizmu Hrvatskog Primorja za vrijeme stare Jugoslavije zauzeo vidnije mjesto i nije prešao »okvire skromnih početaka«.[155] Ali je pritom ipak važno dvoje: prvo, da su već u staroj Jugoslaviji dva paška mjesta, Pag i Novalja, proglašena klimatskim; i drugo,

[153] Pobliže Mate Suić, Pag. Uz 510-obljetnicu osnutka novog Paga, Zadar 1953, str. 14. i dalje.
[154] Ibidem, str. 15.
[155] Ibidem.

da su u tim mjestima bili osnovani općinski turistički odbori, koji su radili na unapređenju turizma u tim mjestima i bili članovi ondašnjeg Turističkog saveza za Hrvatsko Primorje i Gorski Kotar. Otok Pag je tada, sa dosta zakašnjenja prema ostalim kupališnim mjestima, krenuo putem otoka Krka i Raba u pravcu turističkog razvoja i upotpunjuje, makar i skromno, turizam triju kvarnerskih otoka, koji su pripadali Jugoslaviji, u važnom razdoblju procvata turističke privrede u Hrvatskom Primorju od 1919. do 1941. godine.

•

IX.

Dosadašnje izlaganje pokazalo je turistički razvoj pojedinih mjesta otoka Krka, Raba i Paga, a time i ove otoke kao turistička područja. Više na Krku i Rabu nego na Pagu turizam je postao važan u ekonomici otoka, imajući pored ekonomskog i svoje društveno-političko i kulturno značenje i za sama turistička mjesta i uopće. Bilo da se radi o turizmu u zemlji, bilo o dolasku stranih turista u našu zemlju, ova otočka turistička područja zauzela su odlično mjesto među ostalim turističkim područjima Jugoslavije do 1941. godine. Na to ukazuje i prikaz turizma u pojedinim otočkim kupalištima i samih otoka.

Ali važnost turizma na ovim otocima, njegova razvijenost i uloga ne ogledaju se potpuno u odvojenom prikazu svakog mjesta i svakog otoka. To se vidi samo djelomično. Kada se pokaže udio tih otoka pojedinačno i svih zajedno u turizmu Hrvatskog Primorja, istaći će se bolje važnost turizma i za same otoke – uvijek u prvom redu za Krk i Rab, – a usporedba sa cijelim područjem utvrdit će mjesto ovih otoka u tom području u periodu od 1929. do 1940. godine. To daju ova dva pregleda.

Udio pojedinih otoka i svih zajedno u broju turista Hrvatskog Primorja 1929.–1940.

Godina	Otok Krk	%	Otok Rab	%	Otok Pag	%	Otoci	%	Hrvatsko Primorje
1929	8935	17,6	11237	22,2			20172	39,8	50612
1930	12837	23,7	11023	20,3			23860	44	54138
1931	10719	22,5	9892	20,7			20611	43,2	47609
1932	7212	18,2	8274	20,9			15486	39,1	39517
1933	8010	16,2	12352	25			20362	41,2	49355
1934	9272	16,3	12261	21,6	309	0,5	21842	38,4	56539
1935	10189	16,2	12845	20,4	274	0,4	23308	37	62834
1936	10199	15,7	12915	19,9	319	0,4	23433	36	64981
1937	11555	17,1	13175	19,6	189	0,2	24919	36,9	67389
1938	8749	10,9	16704	20,9	180	0,2	25633	32	79844
1939	8652	10,8	16670	20,9	244	0,3	25566	32	79635
1940	3093	9,1	2156	6,3	105	0,3	5354	15,7	34081

Udio pojedinih otoka i svih zajedno u broju noćenja Hrvatskog Primorja 1929.–1940.

Godina	Otok Krk	%	Otok Rab	%	Otok Pag	%	Otoci	%	Hrvatsko Primorje
1929	156267	26	110840	18.8			267107	44.7	597117
1930	160664	27,2	123845	21			284509	48.3	588732
1931	160354	32,3	78229	15,7			238583	48	495226
1932	121909	26,1	86871	18,6			208780	44.7	466269
1933	129038	24,2	125315	23,5			254353	47.7	533053
1934	146286	25	119555	20	1221	0.2	267062	45	584796
1935	159163	26,4	122458	20,3	1942	0,3	283563	47	602297
1936	143490	23,4	130689	21,3	2885	0,4	277064	45.1	612603
1937	155253	26,2	126716	21.4	1732	0.3	283701	47.9	591835
1938	123600	19,1	135049	21,1	1785	0.3	260434	40,5	644558
1939	120627	18.3	138670	20,9	2195	0.3	261492	39,5	660181
1940	40768	12.7	20204	6,3	361	0,1	61333	19.1	320822

Ovi podaci o broju turista i noćenja u ovim pregledima pružaju mogućnost, da o učešću pojedinih otoka i njih zajedno u turističkoj privredi Hrvatskog Primorja utvrdimo ovo:

Prvo. – Na otok Krk otpada u najboljoj godini 23,7% turista (1930. g.) i 32,3% noćenja (1931. g.). Udio turista po godinama dosta je kolebljiv, spušta se od 23,7% na 10,8%, ali je u nekojim godinama (1932–1937) dosta stalan te iznosi oko 16%. Udio noćenja je, međutim, stalniji i godinama (1929–1937) iznosi oko 25–26%, osim 1930. god., kada je viši, 27,2%, i spomenute 1931. god., kada je najviši, 32,3%.

Drugo. – Učešće Raba – uglavnom samog Raba, jer je učešće Lopara minimalno – sa brojem turista je veoma stalno, u svim godinama redovno oko 20%, osim 1933. god., kada je izrazito jače i iznosi 25%. Ta se stalnost zapaža i u noćenjima. Njihov udio iznosi godinama oko 20–21%, a najjači je 1933. god. – iste, u kojoj je i udio turista bio najveći – naime 23,5%, a znatno je opao 1931. god., to jest na 15,7%.

Treće. – Otok Pag učestvuje neznatno u turizmu Hrvatskog Primorja i brojem turista i brojem noćenja, uvijek ispod 1%.

Četvrto. – Opadanje broja turista nastupa skoro redovno, kada izostanu inozemci, ali se ono manje zapaža u postocima, jer u takvim slučajevima opada i broj inozemaca u cijelom Hrvatskom Primorju. Ta je pojava uočljivija na otoku Krku nego na otoku Rabu. 1938. i 1939. god. udio turista otoka Krka pao je od 17% na oko 10,5, a tih je godina ostao čvrst na otoku Rabu, isti kao prethodnih godina, to jest oko 20%. To međutim ne vrijedi i za udio u noćenjima. On je spomenutih godina dosta čvrst i na otoku Krku, oko 19%, iako je manji nego ranijih godina, a na otoku Rabu njegova smanjenja nema. U godini velikog nazatka u turizmu, kakva je bila 1940., veliko smajenje i turista i noćenja zbog skoro potpunog izostanka inozemaca nastupa na jednom i drugom otoku, ali je jače na Rabu. Učešće u turistima i noćenjima te godine iznosi na otoku Rabu 6,3%, a na otoku Krku u turistima 9,1%, u noćenjima 12,7%.

Peto. – Učešće otoka zajedno – i opet uglavnom Krka i Raba – u turizmu Hrvatskog Primorja je veoma veliko, u turistima od 32% (1939. god.) do 44% (1930. god.), u noćenjima od 39,5% (1939. god.) do 48,3% (1930. god.). Može se uzeti u prosjeku, da oko 40% turista i oko 46% noćenja otpada na ove otoke, a ostalo na preostali dio turističkog područja Hrvatskog Primorja, dakle na obalska kupališna mjesta. 1940. god. učešće je otoka mnogo manje, u turistima 15,7%, u noćenjima 19,1%, što također pokazuje, da su otoci bili drugih godina dobro zastupljeni u deviznom turizmu; a čim je ovaj opao, posljedice su se osjetile jače na otocima, a manje u obalskim kupalištima, koja su imala stalno jaku domaću publiku, pa tako i 1940. godine.

*

Prvi počeci u turističkoj izgradnji otoka Krka i Raba bili su skromni. Takvi su i oni na otoku Pagu u kasnije vrijeme i u drugim uvjetima. Ali tako je bilo i drugdje. Međutim, od skromnih početaka došlo je i do vrlo krupnih uspjeha. Dvodecenijski razvoj turističke privrede na otoku Krku i Rabu u predratnoj Jugoslaviji preobrazio je otočka mjesta. Rab je prestao biti »mrtav grad« iz 1906. godine, Baška je i dalje stalno napredovala, a Malinska, nekad samo izletište, razvila se u prvorazredno veliko kupalište, prvo na otoku Krku, jedno od većih u cijelom Hrvatskom Primorju. Slično ili približno vrijedi i za druga mjesta prema njihovu položaju i raznim prednostima.

1914. godine ovi su otoci još malo značili u turizmu Hrvatskog Primorja i sjevernog Jadrana uopće. U trećem i četvrtom deceniju oni su po svom učešću u turističkoj privredi zauzeli vidno mjesto. Za same otoke turizam je postao, što je i najvažnije, značajna privredna grana, izdašan izvor prihoda i put dalje izgradnje svih otočkih mjesta. Ova činjenica morala je utjecati i na obnovu turističke privrede ovih otoka poslije oslobođenja naše zemlje 1945. godine. Do nje je i došlo u našim novim društveno-političkim, privrednim i kulturnim prilikama i odnosima. Ona je važna i zaslužuje posebnu obradu. Sagledavanje pak ranijih faza u turističkom razvoju ovih otoka ukazuje na ulogu i mjesto turizma u općem gospodarstvu otoka Krka i Raba. Na to ukazuju i rezultati postignuti na tim otocima, kao i na otoku Pagu, u periodu obnove turizma i dalje izgradnje turističkih mjesta u minulih deset godina (što će biti obrađeno u drugom prilogu). A sve to ima opet svoje značenje i svoju važnost pri rješavanju aktuelnih pitanja ovog otočkog područja.

SUMMARY

THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN THE ISLANDS OF KRK, RAB AND PAG

In the latter half of the 19th century sea air and bathing in the sea became topical also in our country, much being written on the subujects (A. F. Giacich, Ivan Dežman, B. Trnski, F. Grodecki, K. Otto, F. Hasper). Simultaneously was started the erection of bathing-establishments on the eastern coast of Istria, in the island of Lošinj, and along the shores from Rijeka to Novi (Croatian Littoral). In these efforts Opatija was the leader, its development being advocated by Đ. M. Šporer. It was followed by Lošinj, Lovran, Bakar, Kraljevica, Novi, Crikvenica and Selce.

At the end of the 19th century, however, in respect of tourism also the significance of the island of Rab was realized, and various places of the island of Krk were mentioned as seaside resorts (Johann Frischauf), although no development of tourist traffic could as yet be noted there. In this, at the close of the first decade of the 20th century, Baška was successful, which resort was followed in this respect by Krk and Malinska, and likewise by the island of Rab. These, however, were lagging behind seaside resorts situated on the coasts of Istria and the Croatian Littoral. After World War I there could be noticed a more rapid development of tourism in the islands of Krk and Rab, which is especially true of Baška, Malinska and Krk. The mentioned places were followed by other resorts of the island of Krk, notably Omišalj, Panet, Vrbnik, Njivice and Šilo, the whole of the island of Krk thus becoming a well-known tourist area. A more rapid development could be noticed also in Rab, which island had by then attained the rank of Crikvenica. Whereupon the island of Rab developed also the village of Lopar as a tourist centre. Finally, we can note a certain progress in regard to tourism also in Pag and Novalja, island of Pag.

In his review of tourism prior to World War I, the author presents the preserved data available, while the period of tourism between the two World Wars is presented according to statistical data on home and foreign

visitors, the nights spent by them, individually according to the respective resorts, years and nationalities, as well as collectively for each of the islands. The tabulated data reflect a marked rise in tourism along with a corresponding financial effect of tourism according to years.

The tourism of this period represented to the islands of Krk and Rab an important branch of economy. This is corroborated also by comparative data and participation of these islands in the tourism of the Croatian Littoral. Thus we can note a rapid development of tourism after the year 1918 in the seaside resorts of the islands of Krk and Rab as well as in the resorts situated along the Croatian Littoral, while at the same time in the resorts of Istria and the island of Lošinj (then under Italian occupation) a decrease in the number of tourists and nights spent by them there could be observed. The islands of Krk and Rab-were thus included into the important Adriatic tourist region of Yugoslavia, most particularly the town of Rab itself as well as Malinska, island of Krk.